

**ZAGREBAČKA KLAVIRSKA VIRTUOSKINJA LUDMILA MAKOVEC:
BIOBIBLIOGRAFSKA STUDIJA S POSEBNIM OSVRTOM NA NJEZINU
KONCERTNU KARIJERU**

In memoriam Boris Petar Kaiser

VILENA VRBANIĆ

*Knjižnica Muzičke akademije
Sveučilišta u Zagrebu
Trg Republike Hrvatske 12
10 000 ZAGREB*

UDK / UDC: 929:78.071.2Makovec, L.
DOI: <https://dx.doi.org/10.21857/m3v76t15wy>
Izvorni znanstveni rad / Research Paper
Primljeno / Received: 18. 5. 2024.
Prihvaćeno / Accepted: 10. 3. 2025.

JADRAN JEIĆ

*Goli Vrh 33b
10 450 JASTREBARSKO*

Nacrtak

Rad donosi ranije nepoznate detalje iz profesionalnog i privatnog života zagrebačke pijanistice Ludmile Makovec (udane Kaiser; 1872-1932), koju su dosad kratko spominjali Franjo Ksaver Kuhač, Velimir Deželić, Ivan Krašnjak i Lucija Konfic. Iako njezine koncertne aktivnosti možemo pratiti tijekom samo pet godina (od 1889. do 1893) za vrijeme kojih je, kako pouzdano znamo, održala dvanaest nastupa (dva u Zagrebu i deset u Beču), oni predstavljaju zanimljive crte iz zagrebačkog i bečkog glazbenog života s kraja 19. stoljeća. Nastupi su se analizirali na temelju programa i kritika sačuvanih u njezinoj hemeroteći, a kojih je broj daljnjim istraživanjem zna-

čajno nadopunjen, kao i drugih relevantnih sekundarnih izvora. U primarnim izvorima poput matičnih knjiga rođenih, vjenčanih i umrlih istražili su se biografski detalji o njoj i njezinoj obitelji – o roditeljima, bratu, sestri, suprugu Dragutinu Kaiseru (1873-1915), uglednom pijanistu, dirigentu i glazbenom pedagogu, te djeci. Na kraju rada priložen je repertoar Ludmile Makovec te bibliografija radova koji je spominju.

Ključne riječi: Ludmila Makovec; pijanistica; koncerti; 19. stoljeće; Zagreb; Beč

Keywords: Ludmila Makovec; female pianist; concerts; 19th century; Zagreb; Vienna

Uvod

Premda je ime pijanistice Ludmile Makovec (Ludmille, Ljudmile; Kaiser, Makovčeve, Makovec Kaiser; 1872-1932) danas gotovo zaboravljeno, u glazbenoj literaturi nije sasvim nepoznato. Franjo Ksaver Kuhač (1834-1911) planirao je natuknicu o toj »virtuozici u glasoviranju« uvrstiti u svoj *Biografski i muzikografski (bibliografski) slovník*, za koji je sakupljao građu od 1857. do kraja života, no djelo je ostalo u rukopisu.¹ Ludmila Makovec uvrštena je u biografski leksikon *Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti od 925–1925*, u kojem Velimir Deželić stariji (1864-1941) o njoj bilježi: »Makovec Ludmila, virtuozica na klaviru. Rođ. u lipnju 1874. [sic] u Zagrebu. Već kao 5-g. dijete nastupi u zagr. koncertu. Učenica Petrića i Kolandera, zatim bečkoga Konzervatorija, dobivši zagreb. stipendij. Bečke kritike nazvale su je genijem.«² U *Muzičkoj enciklopediji* (prvo izdanje sv. 2, 1963; drugo izdanje sv. 2, 1974), *Leksikonu jugoslavenske muzike* (sv. 1, 1984) i *Hrvatskoj enciklopediji* (sv. 6, 2004) natuknice o Ludmili nema. Ipak, natuknicu o njoj pronaći ćemo u sv. 9 *Hrvatskoga biografskog leksikona* iz 2021, čiji je autor Ivan Krašnjak.³ U doktorskoj disertaciji Martine Mičije Palić, koja je istražila zagrebačke pijanistice s kraja 19. i iz prve polovice 20. stoljeća, Ludmila se ne spominje.⁴ Međutim, Lucija Konfic u članku »Vatroslav Kolander (Varaždin, 1848. – Zagreb, 1912.) kao glasovirski pedagog, s posebnim osvrtom na napise o njegovoj 'učioni' na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće« izdvaja je među Kolanderovim učenicima čija bi detaljnija obrada života i rada mogla biti temom zasebnoga rada.⁵

Upravo je to cilj ovoga priloga – donijeti glavne crte životopisa Ludmile Makovec te prikazati njezinu kratku, ali uspješnu pijanističku karijeru. Poticaj za njegov nastanak bio je susret s Ludmilinom hemerotekom, koja se čuva u privatnom arhivu njezina praunuka Borisa Petra Kaisera (1. srpnja 1947. – 5. lipnja 2024) u Zagrebu. Prvi sam ga put posjetila u ožujku 2023, nakon čega sam još nekoliko puta imala privilegiju razgovarati s njime. Ludmilina hemeroteka sadrži kritike s

¹ Franjo Ksaver KUHAČ: Građa za *Biografski i muzikografski (bibliografski) slovník*, rukopis u Arhivu HAZU, Kuhač XVII/2-3, M 13a-20.

² Cit. Velimir DEŽELIĆ: Makovec Ludmila, u: Emil Laszowski (ur.): *Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti od 925. do 1925*, Zagreb: Hrvatski štamparski zavod, 1925, 170.

³ Ivan KRAŠNJAK: Makovec, Ludmila, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 9, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021, 413-414. U vrijeme pisanja ovoga rada spomenuta natuknica nije bila dostupna na mrežnoj inačici *Hrvatskog biografskog leksikona* <<https://hbl.lzm.hr/Projekt>> (pristupljeno 15. 3. 2024).

⁴ Martina MIČIJA PALIĆ: *Pijanistice zagrebačke sredine s kraja 19. i prve polovice 20. stoljeća u svjetlu suvremenoga pijanizma i glasovirske pedagogije: doktorska disertacija*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2019.

⁵ Lucija KONFIC: Vatroslav Kolander (Varaždin, 1848. – Zagreb, 1912.) kao glasovirski pedagog, s posebnim osvrtom na napise o njegovoj »učioni« na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, u: Gorana Doliner – Stanislav Tuksar – Hrvoje Beban – Tatjana Čunko (ur.): *Glazba i iskustvo povijesti: svečani zbornik za Sanju Majer-Bobetko*, Zagreb: Hrvatsko muzikološko društvo, 2022, 427.

koncerata (izreske iz novinskih članaka), programe koncerata te fotografiju umjetnice s njezinim potpisom predstavljajući dragocjen izvor podataka o Ludmilinim pijanističkim aktivnostima. Budući da članci nisu složeni prema kronološkom slijedu, možemo zaključiti da je Ludmila naknadno oblikovala hemeroteku zalijepivši u nju ranije prikupljene članke. Uz većinu kritika naznačen je izvor, odnosno naslov novina i datum objavljivanja. Daljnjim istraživanjem nadopunjeni su nedostajući podatci, kao i broj kritika. Ustanovilo se da o koncertima Ludmile Makovec svjedoči više od 60 najava i osvrti (**Prilog 2**) objavljenih u zagrebačkoj, bečkoj i praškoj periodici. Nekrologe o njoj donose zagrebački *Morgenblatt* i *Sv. Cecilija*.⁶

Obitelj Ludmile Makovec

Ivan Nepomuk Makovec (Makovecz; 10. prosinca 1818. – 10. kolovoza 1887), zagrebački rodonačelnik obitelji, rođen je na području Župe Sv. Nikole u Varaždinu u obitelji građana Josipa Makovca i Helene Laszinsky.⁷ Nakon završetka ondašnje normalke (opće pučke škole) i gimnazije u Varaždinu studirao je pravo u Zagrebu te je položio odvjetnički ispit prisegnuvši pred Banskim sudbenim stolom u užujku 1845. godine.⁸ Sudeći po novinskim navodima, trajno se nastanio u Zagrebu 1847. gdje se intenzivno bavio odvjetničkim poslom (uglavnom urbarijalnim odnosima) i članstvom u stručnim udrugama poput Pravničkoga društva.⁹ Bio je zapažen i u političkom životu kao pristaša ostvarenja hrvatskih interesa kroz uniju s Mađarskom.

Ivan Makovec vjenčao se na području Župe Sv. Petra 3. srpnja 1862. godine Ludmilom Laurinšek (5. kolovoza 1841. – 3. kolovoza 1908),¹⁰ kćeri veterinara Tome Laurinšeka i Josephe Lang s adresom u Vlaškoj ulici (lat. *Vicus Latinorum*).¹¹ Obitelj Makovec živjela je u Berislavićevoj ulici 9, o čemu će kasnije biti više riječi. Na području Župe Sv. Marka rodilo im se troje djece: Aurelija (Zlata; 6. srpnja 1863. – 23. svibnja 1942),¹² glazbenica i kasnije supruga kotarskoga sudca Alfreda Biscontinija (1853. – 21. ožujka 1932); Ivan Nepomuk Martin (31. siječnja 1865. – ?),¹³ izabrani predstavnik okruga u Novome Marofu; te Ludmilla Maria (25. lipnja

⁶ Usporedbe radi, u *Bibliografiji rasprava i članaka: struka VI: muzika* navode se samo tri članka o Ludmilinim koncertima (natuknice pod br. 1579, 13 876 i 38 109) te jedan nekrolog (kao Ludmila Kaiser, pod br. 38 292). Usp. Marija Kuntarić (gl. ur.): *Bibliografija rasprava i članaka: struka VI: muzika*, sv. 13 (A–R) i sv. 14 (S–Ž, Indeksi), Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1984. i 1986.

⁷ HDA, Matične knjige rođenih Župe Sv. Nikole u Varaždinu 1812–1823, M-101, 223.

⁸ ***: Iz Zagreba, *Narodne novine*, 11 (15. ožujka 1845) 22, 1.

⁹ ***: († Ivan Makovec), *Narodne novine*, 53 (13. kolovoza 1887) 184, 4.

¹⁰ HDA, Matične knjige vjenčanih Župe Sv. Petra u Zagrebu 1858–1878, M-217, f. 23; HDA, Matične knjige umrlih Župe Sv. Marka u Zagrebu 1904–1909, M-343, 17.

¹¹ HDA, Matične knjige rođenih Župe Sv. Petra u Zagrebu 1775–1841, M-6, f. 126.

¹² HDA, Matične knjige rođenih Župe Sv. Marka u Zagrebu 1804–1883, M-88, f. 184.

¹³ HDA, Matične knjige rođenih Župe Sv. Marka u Zagrebu 1804–1883, M-88, f. 335.

1872. – 7. listopada 1932).¹⁴ Točan nadnevak Ludmilina rođenja župnik nije upisao, no zasigurno je bila riječ o razdoblju od 25. do 30. lipnja 1872, kada se krstila u istoj župi. Kao relevantan nadnevak u ovome radu koristit ćemo 25. lipnja 1872, koji je upisan prilikom ostvarivanja njezina statusa zavičajnosti u Zagrebu 1927. godine.¹⁵ Valja upozoriti da neki izvori navode pogrešnu godinu njezina rođenja. Osim u već spomenutom leksikonu *Znameniti i zaslužni Hrvati*,¹⁶ u još nekoliko novinskih članaka – uglavnom najava koncerata,¹⁷ zabilježeno je da je rođena 1874. U matrikuli (upisniku) bečkoga Konzervatorija¹⁸ kao godina rođenja upisana je 1873. U obama slučajevima možda je bilo oportuno da se predstavlja mlađom nego što je doista bila ili se ponavljao pogrešan podatak.

Početak glazbenog obrazovanja u Zagrebu

Ludmila Makovec već je zarana pokazivala izniman talent za glazbu što su njezini roditelji prepoznali, a zahvaljujući povoljnim materijalnim prilikama i podržali. Prvu poduku iz klavira dobila je od starije sestre Aurelije, »koja je i sama [bila] izvrsna pijanistica«,¹⁹ a prvi joj je učitelj – u dobi od samo pet godina – bio Franjo Petrić.²⁰ Petrić se u Zagrebu bavio privatnom podukom, pa je tako podučavao i dirigenta i skladatelja Nikolu Fallera (1862-1938),²¹ a kasnije je djelovao u

¹⁴ HDA, Matične knjige rođenih Župe Sv. Marka u Zagrebu 1804-1883, M-88, f. 182.

¹⁵ DAZG, Poglavarstvo grada Zagreba. Politički odsjek, Imenik zavičajnika grada Zagreba, br. 25.912.

¹⁶ V. DEŽELIĆ: Makovec Ludmila, 170.

¹⁷ Gustav KÜHLE: Ludmila Makovec, *Österreichische Musik- und Theaterzeitung*, 3 (kolovoz 1891) 18-19, 1-2; –h–: Ludmila Makovec, *Hrvatska*, 6 (3. listopada 1891) 226, 3 [ulomak iz prethodno navedenog članka]; ***: Concert Makovec, *Agramer Zeitung*, 66 (3. listopada 1891) 226, 3; ***: Koncerat gospođice Ludmile Makovec, *Narodne novine*, 57 (3. listopada 1891) 226, 6; Hinko VINKOVIĆ (–v.–): Ludmilla Kaiser gestorben, *Morgenblatt*, 47 (8. listopada 1932) 275, 4; ***: Ludmila Makovec, *Sv. Cecilija*, 26 (1932) 6, 213-214.

¹⁸ Conservatorium der Gesellschaft der Musikfreunde in Wien, Matrikel Makovec Ludmilla, Schuljahre 1889/90 – 1890/91.

¹⁹ –h–: Ludmila Makovec, 3. O Aureliji Makovec zasad nije poznato više detalja, pa tako ni podatak gdje je i kod koga učila klavir. Ne spominje se u izvješćima glazbene škole Hrvatskoga glazbenog zavoda, koja je HGZ objavljivao od školske godine 1868/1869. do predaje konzervatorija u ruke državi 1920, ni na popisu Kolanderovih učenika (bilo privatnih ili onih u njegovoj glazbenoj školi). Usp. Hrvatski glazbeni zavod: Digitalizirana izvješća Glazbene škole Hrvatskoga glazbenog zavoda (HGZ), <<https://hgz.eindigo.net/?pr=l&mrf%5B10011%5D%5B10053%5D=a>> (pristupljeno 15. 3. 2024); L. KONFIC: Vatroslav Kolander (Varaždin, 1848. – Zagreb, 1912.) kao glasovirski pedagog, s posebnim osvrtom na napise o njegovoj »učionici« na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, 433-434 i 437-455.

²⁰ Franjo Petrić kao pijanist nastupio je u Stankovićevu kazalištu 1875. izvodeći *Simfoniju za klavir i orkestar* Ivana Zajca (1832-1914) pod dirigentskim vodstvom samoga skladatelja. Uz Josipa Vončina mlađeg 1879. je izveo *Varijacije na Beethovenovu temu za dva klavira i orkestar* Camillea Saint-Saënsa (1835-1921). Usp. M. MIČIJA PALIĆ: *Pijanistice zagrebačke sredine s kraja 19. i prve polovine 20. stoljeća u svjetlu suvremenoga pijanizma i glasovirske pedagogije*, 230.

²¹ *Ibid.*, 71.

Grazu.²² Glazbenu poduku Ludmila je nastavila kod skladatelja, orguljaša i glazbenoga pedagoga Vatroslava Kolandera (1848-1912), koji je 1875. postao orguljašem zagrebačke katedrale te je na toj dužnosti ostao do kraja života.²³ Od 1876. Kolander je djelovao u »klavirnoj učionici«, osnovanoj 1872. u okviru glazbene škole Hrvatskoga glazbenog zavoda (tada Narodnog zemaljskog glazbenog zavoda) naslijedivši na tome mjestu njezina prvog učitelja Franju Kuhača.²⁴ Upravo Kuhač u svojem radu *Ilirski glazbenici* hvali Kolanderovo orguljaško umijeće te ističe da je »od stranoga svijeta priznat pravim orguljaškim virtuozom«.²⁵ Nezadovoljan što su mu, usprkos povećanja broja učenika, pa time i opsega posla, u više navrata odbijene molbe za povećanje plaće, Kolander je nakon pet godina napustio Hrvatski glazbeni zavod. Od listopada 1881. vodio je vlastitu »privatnu i teoretičko-praktičnu glasovirsku školu«, u kojoj je »polučio krasnih uspjeha«.²⁶ U nju se »odmah prijavio velik broj đaka, jerbo je roditeljima poznata Kolanderova glazbena vještina«.²⁷ U glazbenim je krugovima »profesor Kolander [bio] poznat kao izvrstan učitelj glasovira, a njegovi đaci daju najbolji dokaz za njegovu odličnu sposobnost«.²⁸ Kolanderova škola djelovala je više od trideset godina – sve do njegove smrti 1912. Javne produkcije koje su se odvijale na kraju svake školske godine pokazale su Kolanderovu »poznatu vještinu i neumoran trud«, a »njegove zasluge za naobrazbu naše mladeži« bile su visoko cijenjene.²⁹

Ludmila Makovec pripadala je drugoj generaciji Kolanderove klavirske škole, a učila je ondje od 1882. do 1889. godine.³⁰ Njezin najraniji nastup zabilježen u novinskim napisima (programa u hemeroteci nema) bila je upravo godišnja školska ispitna produkcija koja se održala 30. srpnja 1889. u Kolanderovu stanu u ulici Gerichtsgasse 2 (Sudnička ulica; od 1928. Amruševa ulica).³¹ Izvela je četiri skladbe: *Valcer u As-duru* Joachima Raffa (1822-1882; obrada Franza Liszta), *Barcarolu* Antona Rubinstena (1829-1894) te jednu od *Tri koncertne etide*, S. 144 i skladbu *Slavuj* (Le

²² ***: Concert Makovec, *Agramer Zeitung*, 66 (3. listopada 1891) 226, 3; G. KÜHLE: Ludmila Makovec, 1-2.

²³ ***: Vatroslav Kolander, *Dom i svijet*, 6 (15. listopada 1893) 20, 317; Zlatko KOLANDER (K.): Profesor Vatroslav Kolander, *Sv. Cecilija*, 4 (1910) 10-11, 76-77; Ivona AJANOVIĆ-MALINAR: Kolander, Vatroslav, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 7, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2009, 497-498.

²⁴ M. MIČIJA PALIĆ: *Pijanistice zagrebačke sredine s kraja 19. i prve polovine 20. stoljeća u svjetlu suvremenoga pijanizma i glasovirske pedagogije*, 67-69.

²⁵ Franjo Ksaver KUHAČ: *Ilirski glazbenici: prilozi za povijest hrvatskoga preporoda*, Zagreb: Matica hrvatska, 1893, 107.

²⁶ Z. KOLANDER: Profesor Vatroslav Kolander, 77.

²⁷ ***: Kolanderova škola, *Narodne novine*, 48 (31. srpnja 1882) 173, 3.

²⁸ ***: Učiona glasoviranja prof. Kolandera, *Narodne novine*, 49 (1. kolovoza 1883) 175, 2.

²⁹ ***: Ispit na glazbenoj školi prof. Kolandera, *Narodne novine*, 50 (2. kolovoza 1884) 178, 2.

³⁰ L. KONFIC: Vatroslav Kolander (Varaždin, 1848. – Zagreb, 1912.) kao glasovirski pedagog, s posebnim osvrtom na napise o njegovoj »učionici« na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, 446.

³¹ ***: Prüfungsconcert, *Agramer Zeitung*, 64 (31. srpnja 1889) 175, 2.

Rossignol), S. 250 Franz Liszt (1811-1886).³² Osim nje, nastupilo je još dvanaest učenika (abecedno):³³ Zlata Brozović, Jelka Gitner (Güthner), Olga Jazbec, N. Juračić, Jelka Kovačić, Gabrijela Kučić, Ružica Kun (Kuhn), Ivana Matica, Slava Ožegović, Josipa Pokrajac, Ivan Rangl (Rangel) i Marija Vranešević.³⁴ Pa ipak, kritičar lista *Agramer Tagblatt* istaknuo je upravo Ludmilu navodeći da je publika bila »zadivljena njezinom briljantnom tehnikom, iznimnom snagom, rijetkim poznavanjem teorije i izvrsnom memorijom«.³⁵ Kritičar *Obzora* zabilježio je da je »odigrala najteže komade napamet sasvim sigurno i pouzdano« te da »smo dosta čuli sviračice njezine dobi, ali otvoreno možemo reći, da joj nijedna nije dorasla«.³⁶ Napokon, kritičar lista *Agramer Zeitung* ističe da se u Kolanderovoj školi naročita pažnja posvećuje tehnici sviranja i interpretaciji, a ništa manje važna nije ni teorija glazbe. Takva je poduka pružala učenicima temeljito i cjelovito glazbeno obrazovanje.³⁷

Studij na bečkom Konzervatoriju

Na temelju znanja stečenih u Kolanderovoj školi, Ludmila Makovec uspješno je položila prijemni ispit te se 16. rujna 1889. upisala na Konzervatorij društva prijatelja glazbe u Beču (njem. *Gesellschaft der Musikfreunde in Wien*).³⁸ Uz stipendiju Kraljevske zemaljske vlade, ondje je od 1889. do 1891. studirala u klasi Josepha Wilhelma Schennera (1839-1913).³⁹ Razlog zbog kojega joj je upravo on bio profe-

³² Detalji o kojoj je od šest Rubinsteinovih *Barcarola* i triju Lisztovih *Koncertnih etida* točno riječ nisu zabilježeni.

³³ Osobna imena učenica i učenika u novinskim člancima nisu navedena. Dopunjena su prema Lucija KONFIC: Vatroslav Kolander (Varaždin, 1848. – Zagreb, 1912.) kao glasovirski pedagog, s posebnim osvrtom na napise o njegovoj »učionici« na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, 440-449. Spomenuti rad donosi popis Kolanderovih učenika i učenica u Narodnom zemaljskom glazbenom zavodu od 1877. do 1881, popis njegovih privatnih učenika, popis učenika i učenica njegove škole od 1881. do 1912, kao i popis svih produkcija te škole (429-455).

³⁴ ***: Prüfungsconcert, *Agramer Tagblatt*, 4 (31. srpnja 1889) 175, 5; ***: Prüfungsconcert, *Agramer Zeitung*, 31. srpnja 1889, 2.

³⁵ ***: Prüfungsconcert, *Agramer Tagblatt*, 31. srpnja 1889, 5.

³⁶ ***: Muzikalna produkcija u Kolanderovoj školi za glasoviranje, *Obzor*, 30 (31. srpnja 1889) 175, 3.

³⁷ ***: Prüfungsconcert, *Agramer Zeitung*, 31. srpnja 1889, 2.

³⁸ ***: Theater, Kunst und Literatur: Fr. Makovec, *Agramer Tagblatt*, 4 (24. rujna 1889) 220, 6. Usp. i Conservatorium der Gesellschaft der Musikfreunde in Wien, Matrikel Makovec Ludmilla, Schuljahre 1889/90 – 1890/91.

³⁹ Joseph Wilhelm Schenner na bečkom je Konzervatoriju stekao široko glazbeno obrazovanje: violončelo je učio kod Karla Schlesingera (1813-1871), klavir kod Eduarda Maximiliana Josefa Pirkhertha (1817-1881) i Josefa Dachsa (1827-1896), a harmoniju i kompoziciju kod Simona Sechtera (1788-1867). Schenner je ondje predavao klavir punih 40 godina – od 1864. do 1904. Među njegove učenike ubrajaju se, uz ostale, Guido Adler (1855-1941), Carl Borromäus Führich (1806-1893), Carl Luze (1846-1949), Felix Josef Mottl (1856-1911), Josef Pembaur (1848-1923) i Heinrich Franz Josef Wottawa (1867-1912). Usp. Christian FASTL: Schenner, Familie, *Oesterreichisches Musiklexikon online*, <https://www.musiklexikon.ac.at/ml/musik_S/Schenner_Familie.xml> (pristupljeno 15. 3. 2024). G. KÜHLE: Ludmila Makovec, 1-2.

sorom možda možemo potražiti u tome što je posredovanjem baruna i mecene glazbene umjetnosti Gustava Hillepranda von Prandaua (1807-1885) na bečkom Konzervatoriju od listopada 1874. do srpnja 1875. kod Schennera klavir učio i Vatroslav Kolander.⁴⁰ Ludmilin odlazak na konzervatorij inicirao je Julius Epstein (1832- 1926).⁴¹ Ovaj pijanist i glazbeni pedagog, rođen u Zagrebu, od 1850. studirao je na bečkom Konzervatoriju klavir u klasi Antona Halma (1789-1872) i kompoziciju u klasi Johanna Rufinatscha (1812-1893). Ondje je od 1867. do 1901. djelovao kao voditelj klavirskog odjela i klavirski pedagog.⁴² Kod Epsteina se privatno usavršavala i zagrebačka pijanistica Sidonija Geiger (1874-1944).⁴³

U svoju hemeroteku Makovec je prepisala programe produkcija održanih na bečkom Konzervatoriju 29. listopada i 20. prosinca 1890. Na prvoj produkciji svirala je *Tarantelu* iz ciklusa *Venecija i Napulj*, S. 162 Franza Liszta, a na drugoj je bila dijelom komornoga sastava koji je izveo prvi stavak *Klavirskoga kvarteta u Es-duru*, op. 38 Josepha Rheinbergera (1839-1901).⁴⁴ Idući program sačuvan u hemeroteci onaj je s produkcije priređene u Maloj dvorani bečkoga Konzervatorija 21. veljače 1891. u povodu stote obljetnice rođenja austrijskoga skladatelja i glazbenoga pedagoga Carla Czernyja (1791-1857). Na programu su bila samo Czernyjeva djela, a Ludmila Makovec i Hans Hofmann izveli su prvi stavak *Sonate za klavir četvero-ručno u f-molu*, op. 178. Program koncerta objavio je Johann Baptist Wallishausser mlađi (1831-1904), koji je upravo od 1891. uživao status carskog i kraljevskog dvorskog izdavača.⁴⁵ Osim navedenih, drugih programa iz razdoblja provedenog na bečkom Konzervatoriju – koji bi pružali detalje o tome koliko su se često ovakve produkcije održavale i što je Ludmila na njima izvodila – u hemeroteci nema.

⁴⁰ ***: Vatroslav Kolander, *Dom i svijet*, 317; Z. KOLANDER: Profesor Vatroslav Kolander, 77; I. AJANOVIĆ-MALINAR: Kolander, Vatroslav, 497-498; M. MIČIJA PALIĆ: *Pijanistice zagrebačke sredine s kraja 19. i prve polovine 20. stoljeća u svjetlu suvremenoga pijanizma i glasovirske pedagogije*, 69.

⁴¹ Gustav KÜHLE: Ludmila Makovec, 1-2; I. KRAŠNJAK: Makovec, Ludmila, 413-414.

⁴² Među Epsteinovim učenicima bili su, među ostalima, Blagoje Bersa (1873-1934), Ignaz Brüll (1847-1907), Ernest Krauth (1876-1969), Gustav Mahler (1860-1911), Ella Pancera (1876-1932), Johann Schalk (1857-1900) te – Vatroslav Kolander. Usp. Vjera KATALINIĆ: Epstein, Julius, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 4, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1998, 44-45; Tamara JURKIĆ SVIBEN: *Glazbenici židovskog podrijetla u sjevernoj Hrvatskoj od 1815. do 1941. godine: doktorska disertacija*, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2016, 193-194; 244-245.

⁴³ Sidonija Geiger učila je klavir u Beču u Glazbenoj školi »Kaiser«, gdje joj je nastavnik bio Wilhelm Dörr (1851-1905). U pogledu daljnjeg obrazovanja, »po završetku studija, 30. travnja 1904. uspješno je položila državni ispit za učiteljicu glasovira, a ispitivači su joj bili već spomenuti Wilhelm Dörr za glasovir, Guido Adler za povijest glazbe i Rudolf Weinwurm za harmoniju«. M. MIČIJA PALIĆ: *Pijanistice zagrebačke sredine s kraja 19. i prve polovine 20. stoljeća u svjetlu suvremenoga pijanizma i glasovirske pedagogije*, 101-102.

⁴⁴ Ostali članovi kvarteta bili su Christof, Rosenberg i Hansmann. Njihova imena i detalji tko je svirao koji instrument (violinu, violu, violončelo) nisu navedeni u programu.

⁴⁵ Ursula KOHLMAIER – Irene NAWROCKA: Wallishausser (Wallishausser), Johann Baptist d. J., *Österreichisches Biographisches Lexikon*, <<https://biographien.ac.at/ID-184.6305192384913-1>> (pristupljeno 15. 3. 2024).

Ipak, u hemeroteci je sačuvan program završne produkcije *abiturijenata*⁴⁶ školske godine 1890/1891, i to onih ponajboljih – koji su nagrađeni društvenom medaljom.⁴⁷ Završna produkcija održala se 13. srpnja 1891. u Zlatnoj dvorani bečkoga društva *Musikverein*, a društvenim orkestrom ravnao je austrijski violinist i dirigent Joseph Hellmesberger mlađi (1855-1907).⁴⁸ Ludmila Makovec nastupila je u petoj točki programa⁴⁹ izvodeći solističku dionicu u *Koncertu za klavir i orkestar u a-molu*, op. 16 Edvarda Griega (1843-1907). Program koncerta, koji je i ovoga puta tiskao Johann Baptist Wallishausser mlađi, otkriva da je svirala na klaviru marke Bösendorfer. Kao što piše *Deutsches Volksblatt*, sviračkim je umijećem daleko nadmašila sve svoje kolegice, a profesori su je smatrali najtalentiranijom od svih *abiturijenata* te su joj predviđali blistavu budućnost.⁵⁰

Živopisan osvrt na koncert u *Narodnim novinama* donosi novinar i književnik Milan Grlović (1852-1915) opisujući kako je ta »genijalna umjetnica« svojom »izvanrednom igrom«⁵¹ očarala bečku publiku:

»U petoj točki programa: 'Grieg: koncert za glasovir u A-mollu', stupila je pred občinstvo naša Zagrepčanka. Već svojom sjegurnim [sigurnom, op. a.] pojavom, izašavši sama bez pratnje i bez notah, izazvala je gospodjica Makovec obći šapat. Sam ravnatelj zavoda [Joseph Hellmesberger mlađi, op. a.], koji je ravnao sborom [orkestrom, op. a.],

⁴⁶ Abiturijent je stariji naziv za učenika završnoga razreda srednje škole (maturanta) koji se priprema za polaganje završnog ispita i potom odlazi iz škole. Usp. ***: Abiturijent, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=142>> (pristupljeno 15. 3. 2024).

⁴⁷ U izvješću za školsku godinu 1890/1891 navodi se da su bečki Konzervatorij pohađala ukupno 924 učenika – 812 Austrijanaca i 112 stranaca. Među njima bilo je 57 učenika iz Mađarske, 18 iz Rusije, 13 iz Rumunjske, 12 iz Njemačke, pet iz Amerike, po dva iz Grčke i Turske te po jedan iz Engleske, Italije i Srbije. Klavir kao glavni predmet učilo je 457 učenika. Društvenom medaljom, najvećim priznanjem koje je konzervatorij dodjeljivao, nagrađeno je 18 abiturijenata (12 učenica i 6 učenika). Usp. ***: *Theaterzeitung, Illustriertes Wiener Extrablatt*, 20 (18. srpnja 1891) 195, 5.

⁴⁸ Joseph Hellmesberger mlađi na bečkom je Konzervatoriju studirao klavir i teoriju glazbe, a violinu kod svojeg oca, Josepha Hellmesbergera starijeg (1828-1893). U glazbenom životu austrijske prijestolnice zauzimao je niz istaknutih funkcija. Bio je, među ostalim, član Bečke filharmonije (1870-1873, 1875-1881, 1884-1901), solo violinist dvorske kapele (1879-1900) te profesor na bečkom Konzervatoriju (1878-1892). Usp. Barbara BOISITS – Christian FASTL: Hellmesberger (Helmesberger), Familie, *Oesterreichisches Musiklexikon online*, <<https://dx.doi.org/10.1553/0x0001d117>> (pristupljeno 15. 3. 2024).

⁴⁹ Program koncerta sastojao se od sedam skladbi. Od svake je izveden samo prvi stavak (osim Spohrova *Ronda* i Beethovenova *Klavirskog koncerta*): Edmund von Strauss: *Simfonija u d-molu*; Camille Saint-Saëns: *Koncert za klavir i orkestar u g-molu*, op. 22 br. 2 (solistica Dorothea Schirman); Louis Spohr: *Rondo za klarinet* (solist Carl Nerepka); Ludwig van Beethoven: *Koncert za klavir i orkestar u G-duru*, op. 58 br. 4 (solistice Hedwig Ulmann i Josefine Kern); Edvard Grieg: *Koncert za klavir i orkestar u a-molu*, op. 16 (solistica Ludmila Makovec); Karl Goldmark: *Koncert za violinu i orkestar u a-molu*, op. 28 br. 1 (solist Julius Stwertka); Anton Rubinstein: *Koncert za klavir i orkestar u d-molu*, op. 70 br. 4 (solistica Adolphine Jurzena). Usp. i ***: *Theater- und Kunstnachrichten, Neue Freie Presse*, 28 (14. srpnja 1891) 9655, 7.

⁵⁰ ***: *Schlußproductionen der Abiturienten des Konservatoriums, Deutsches Volksblatt*, 3 (1891) 905, 7.

⁵¹ Milan GRLOVIĆ (G.): Zaključna produkcija abiturijena bečkoga konzervatorija, *Narodne novine*, 57 (16. srpnja 1891) 100, 5.

pozdravi ju kod nastupa vanrednom ljubeznošću. Nasta obća tišina, da si mogao svoj vlastiti dah čuti. Sve bijaše znatiželjno. Njezini zemljaci i zemljakinje bijahu zabrinuti, kako će se ona ponijeti, kako li će joj suditi bečka, njoj strana publika? U velikoj dvorani, u jednoj loži, sjedila je u crnini jedna gospodja, kojoj si s lica mogao čitati neobičnu uzbudjenost. Bijaše to njezina gospodja majka. Mladjahnja umjetnica započe udarati. Čim udaraše dalje, tim većma raslo je divljenje občinstva. Sigurnost, preciznost, elegancija, čuvstvenost, sve se spajaše u nenatkriljenoj harmoniji. Poslije 25 časovah igre nastade u dvorani burno povladjivanje, bez kraja i konca. Tko je sada zavirio u ložu one gospodje u crnini, vidio je, gdje joj se niz lice kotrljaju suze radosti, koje se nedaju zaustaviti, makar da i sjediš među tolikom množinom otmjena občinstva.«⁵²

Ovim je koncertom Ludmila Makovec završila zadnje dvije godine programa koji je na bečkom Konzervatoriju trajao ukupno osam godina.⁵³ Novinski napisi navodili su da namjerava nastaviti daljnji studij u Parizu, u trajanju od šest mjeseci.⁵⁴ Za to je u studenome 1891. dobila stipendiju Kraljevske zemaljske vlade,⁵⁵ no odlazak u Pariz – iz zasad nepoznatih razloga – nije se ostvario. Ostvarila se, međutim, druga najava – koncert u Zagrebu u listopadu 1891.

Koncert u Hrvatskome glazbenom zavodu 1891.

Prvi koncert Ludmile Makovec kao diplomirane pijanistice održao se u Hrvatskome glazbenom zavodu u Zagrebu 5. listopada 1891. U najavama koncerta poziva se da »naše občinstvo, poznato po svojoj ljubavi prema glasbenoj umjetnosti«⁵⁶ pohodi koncert u što većem broju, uvjeri se u talent mlade umjetnice i ohrabri je na početku njezine karijere.⁵⁷ U najavama koncerta u *Obzoru* od 26. rujna i 3. listopada 1891. prezime Makovec pogrešno se navodi kao Makanec.⁵⁸ Nepotpisani autor očito je zamijenio Ludmilino prezime s onim pijanistice i klavirske pedagoginje Emilije Makanec (1851-1933), prve učiteljice klavira u glazbenoj školi HGZ-a, koja je ondje

⁵² M. GRLOVIĆ: Zaključna produkcija abituriena bečkoga konzervatorija, 5.

⁵³ Conservatorium der Gesellschaft der Musikfreunde in Wien, Matrikel Makovec Ludmilla, Schuljahre 1889/90 – 1890/91.

⁵⁴ ***: Theater, Kunst und Literatur: Frl. Ludmilla Makovec, *Agramer Tagblatt*, 6 (15. srpnja 1891) 159, 6; ***: Theater, Kunst und Literatur: Frl. Ludmilla Makovec, *Agramer Tagblatt*, 6 (17. srpnja 1891) 161, 6; ***: Kunst: Frl. Ludmilla Makovec, *Agramer Zeitung*, 66 (15. srpnja 1891) 159, 3.

⁵⁵ ***: Stipendije iz zemaljskih sredstava, *Narodne novine*, 57 (10. studenog 1891) 258, 3.

⁵⁶ ***: Ludmila Makovec, *Hrvatska*, 6 (24. rujna 1891) 218, 3. Isto i u: ***: Ludmila Makovec, *Obzor*, 32 (24. rujna 1891) 218, 3.

⁵⁷ ***: Theater, Kunst und Literatur: Frl. Ludmilla Makovec, *Agramer Tagblatt*, 6 (24. rujna 1891) 218, 6; ***: Concert Makovec, *Agramer Zeitung*, 66 (24. rujna 1891) 218, 2; ***: Concert Makovec, *Agramer Zeitung*, 66 (3. listopada 1891) 226, 3; ***: Gospodica Ludmila Makovec, *Narodne novine*, 57 (24. rujna 1891) 218, 3.

⁵⁸ ***: Gospodica Ludmila Makanec [sic], *Obzor*, 32 (26. rujna 1891) 220, 4; ***: Koncerat Makovec, *Obzor*, 32 (3. listopada 1891) 226, 4.

djelovala od 1890. do 1920, a »povijest je pamti i kao prvu učiteljicu Svetislava Stančića, utemeljitelja tzv. Zagrebačke pijanističke škole«.⁵⁹

Makovec je izvela *Tarantelu* iz ciklusa *Venecija i Napulj* Franza Liszta, *Polonezu-fantaziju u As-duru*, op. 61 Frédéricica Chopina (1810-1849) te solističku dionicu u prvome stavku Griegova *Koncertu za klavir i orkestar u a-molu*, op. 16. Sam kraj koncerta bio je rezerviran za Lisztovu *Transcendentalnu etidu br. 9 u As-duru* (*Ricordanza*) i *En courant* Benjamina Godarda (1849-1895). Od pet skladbi dvije je već ranije izvodila na bečkome Konzervatoriju (Lisztovu *Tarantelu* i Griegov *Koncert*), dok se tri pojavljuju kao nove na njezinu repertoaru (Chopin, Godard i Lisztova *Ricordanza*). Međutim, vjerojatno je i njih naučila još za vrijeme studija, samo što o tome nema sačuvanih podataka. O izboru skladbi i Ludmilinoj interpretaciji već spomenuti Milan Grlović u *Narodnim novinama* piše:

»Pravu umjetničku vrijednost imaju samo Chopinova 'Polonaisa' te Griegov grandiozni 'Concert', dočim su Lisztove i Godardove kompozicije više upriličene za uho. Nije za to ni čudo, da je poslije 'Tarantelle', u kojoj smo se upravo divili pianissimu, frenetički aplauz pozdravio mladu umjetnicu. Nam se je ipak za to najbolje svidjela 'Polonaisa', u kojoj je morala umjetnica razviti sve svoje vrline te svladati takovih tehničkih poteškoćah, koje nisu ni za gotove umjetnike igrarija. Tu treba snage i memorije, treba temperamenta i ukusa, da se neprekorači estetska granica, a da dodje do potpunog izraza ciela skala osjećajah – od radostna ushita i klicanja do žalostnog zadnjeg uzdisaja – što ju je Chopin, ovaj glazbeni Heine, nanizao u svakoj svojih kompozicijah.«⁶⁰

Premda se na programu ovo događanje navodi kao *Koncert Ludmile Makovec*, mlada pijanistica nije bila jedina koja je na njemu nastupila. Orkestar carske i kraljevske pukovnije nadvojvode Leopolda br. 53, koji ju je pratio u Griegovu *Koncertu*, započeo je glazbenu večer Uvertirom iz opere *Oberon* Carla Marije von Webera (1786-1826). Nastupilo je i Hrvatsko pjevačko društvo »Kolo« – veliki je zbor pod dirigentskim vodstvom Nikole Fallera⁶¹ izveo rusku narodnu pjesmu *Ej, uhnem* (pjesmu lađara s Volge), a mali zbor četveropjeve *Putnik* Vatroslava Lisinskog (1819-1854) i *Čeznuće za dragom* Gjüre Eisenhutha (1841-1891).⁶²

⁵⁹ M. MIČIJA PALIĆ: *Pijanistice zagrebačke sredine s kraja 19. i prve polovine 20. stoljeća u svjetlu suvremenoga pijanizma i glasovirske pedagogije*, 72.

⁶⁰ Milan GRLOVIĆ (M. G.): *Koncert gospođice Ludmile Makovec*, *Narodne novine*, 57 (6. listopada 1891) 228, 4-5.

⁶¹ Spomenimo da je Nikola Faller na bečkom Konzervatoriju od 1884. do 1886. učio kompoziciju kod Franza Krenna (kao i Vatroslav Kolander desetljeće ranije), kontrapunkt kod Antona Brucknera, a klavir kod Juliusa Epsteina. Na pariškom je Konzervatoriju od 1880. do 1887. učio iste predmete kod Julesa Masseneta, Léa Delibesa i Ernesta Guirauda. Zborovodnom Hrvatskoga pjevačkog društva »Kolo« (utemeljeno 1862, djelovalo do 1948) bio je, s prekidima, od 1891. do 1907. Usp. Nada BEZIĆ: Faller, Nikola, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 4, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1998, 124-125.

⁶² b.: Theater, Kunst und Literatur: Concert Makovec, *Agramer Tagblatt*, 6 (6. listopada 1891) 228, 6; ***: Kunst: Das Concert Frl. Ludmilla Makovec, *Agramer Zeitung*, 66 (6. listopada 1891) 228, 3. Isto i u: ***: Berichte von Ausserhalb, *Österreichische Musik- und Theaterzeitung*, 4 (studenj 1891) 3-4, 6-7.

Dirigent koji je ravnao Orkestrom pukovnije nadvojvode Leopolda br. 53 na programu nije naveden, no, zahvaljujući novinskim napisima, saznajemo da je to bio Josip Dvořák.⁶³ Vojna glazba 53. carske i kraljevske pješačke pukovnije imala je važnu ulogu u glazbenom životu Zagreba krajem 19. i početkom 20. stoljeća.⁶⁴

U izvedbi Griegova *Koncerta* Milan Grlović hvali i orkestar i solisticu:

»Griegov ‘Concert’, od koga smo čuli samo prvu stavku, djelo je skandinavske veličine, ali i nosi na sebi biljeg sjeverne hladnoće. Grieg, taj muzikalni Ibsen, povodi se za glasbenim crtanjem Wagnerovim te ljubi oštre i bučne efekte. Umjetničko izvajanje ovog koncerta svakako je jedna od najtežih zadaća, što ih imade, a toli gdjica. Makovčeva, kao i orkestar naših Leopoldovacah pod ravnanjem kapelnika gosp. [Josipa, op. a.] Dvořáka upravo su sjajno izpunili svoju dužnost, što im je občinstvo zahvalno priznalo.«⁶⁵

Muziciranje Ludmile Makovec pred punom dvoranom Hrvatskoga glazbenog zavoda biranim riječima opisuje i skladatelj Franjo Vilhar Serafin Kalski (1852-1928):

»Cvatuća tek sedamnaest-godišnja [devetnaest-godišnja, op. a.] gospođica dokazala je, da je istinit liep glas, što se o njoj pronosi, te nas je uvjerila, da možemo s ponosom pokazivati na ovu domaću umjetnicu. Gdjica Makovčeva razvila je svojom promišljenom, razboritom, a uz to umiljatom igrom sjajnu, moglo bi se reći – nepogriješivu tehniku. Pravo duševno shvaćanje, fino muziciranje, majstorsko fražiranje i čista, čista, čarobna interpretacija svojstva su njezine igre – svojstva, koja opravdavaju najljepše nade. Čovjek nezna pravo, čemu da se više divi, nježnom predavanju u kantileni, ili nenadanoj upravo jakosti, kojom udara na bravurnim mjestima. Za njezine godine to je bez dvojbe riedak pojav.«⁶⁶

Pohvale za koncert nisu izostale ni u drugim novinama. *Agramer Tagblatt* ocjenjuje da je Ludmila u Griegovu *Koncertu* pokazala nevjerojatnu snagu te se hrabro suprotstavila pomalo preglasnom orkestru. Hvali njezinu briljantnu tehniku, istančan senzibilitet te sveobuhvatno glazbeno razumijevanje »kakvo se ne susreće ni među iskusnim klavirskim lavovima«.⁶⁷ Dnevnik *Hrvatska* donosi da je »koncert

⁶³ b.: Theater, Kunst und Literatur: Concert Makovec, 6; ***: Kunst: Das Concert Frl. Ludmilla Makovec, *Agramer Zeitung*, 66 (6. listopada 1891) 228, 3. Isto i u: ***: Berichte von Ausserhalb, 6-7.

⁶⁴ Vojna glazba 53. carske i kraljevske pješačke pukovnije upravo pod Dvořákovim ravnanjem u kolovozu 1894. čak je postala stalnim orkestrom Hrvatskoga narodnog kazališta u Zagrebu (tada Narodnoga zemaljskog kazališta). Njezine su izvedbe zabilježene i na prvim zvučnim snimkama koje su nastale u Zagrebu između 1900. i 1910. Usp. ***: Kunst: Vom Nationaltheater, *Agramer Zeitung*, 69 (21. kolovoza 1894) 191, 6; Kristian STRUKIĆ: 53. zagrebačka pješačka pukovnija: spomen-medalje, znak i značka iz fundusa Muzeja grada Zagreba, *Numizmatičke vijesti*, 50 (2008) 61, 278-289.

⁶⁵ M. GRLOVIĆ: Koncert gospođice Ludmile Makovec, 4-5.

⁶⁶ Franjo Serafin VILHAR KALSKI: Koncerat Ljudmile Makovec, *Obzor*, 32 (6. listopada 1891) 228, 3.

⁶⁷ b.: Theater, Kunst und Literatur: Concert Makovec, 6.

sjajno uspio, a gospodična Makovčeva doživjela je pravi trijumf svoje umjetnosti«. ⁶⁸ Jezikoslovac i glazbenik Josip Florschütz (1864-1916) u *Viencu* piše da je »gospodična Makovčeva slavije slavila« te postigla »odličan uspjeh i živo odobravanje«, ⁶⁹ a praški *Národní listy* koncert opisuje kao vrhunski užitek. ⁷⁰

Pa ipak, premda je ovo trebao biti tek prvi Ludmilin nastup u Hrvatskome glazbenom zavodu 1891, to je zapravo bio jedini njezin koncert u Zagrebu nakon diplome. ⁷¹ Tijekom idućih dviju godina nastupila je na još šest koncerata u Beču (po tri svake godine). Od toga je jedan bio njezin solističko-komorni koncert, dok je na ostalima izvela po jednu ili dvije točke (odnosno nekoliko skladbi).

Nastupi u Beču 1892.

U plesnoj dvorani kazališta *Etablissement Ronacher* 19. ožujka 1892. priređen je koncert Slavjanskoga pjevačkog društva, »koje već 31 godinu djeluje u Beču te među svim Slavenima podržava umjetničke veze«. ⁷² Koncertu su nazočili brojni uglednici iz kulturnog i političkog života kao što su hrvatski jezikoslovac Vatroslav Jagić (1838-1923) s obitelji, srbijanski izaslanik Simić, savjetnik ruskoga veleposlanstva Gubastov, ruski arhijerej Nikolajevski, dvorski vijećnik Laube, viši poštanski vijećnik Šindler te predstavnici Carevinskoga vijeća Spinčić i Špindler. ⁷³ Slavjanskim pjevačkim društvom ravnao je Alois Alexander Buchta (1841-1898), a sudjelovale su i Ludmila Makovec te češka sopranistica Mathilde Fendrich. Makovec je na klaviru Bösendorfer izvela tri skladbe: *Polonezu-fantaziju u As-duru*, op. 61 Frédéricica Chopina; *Menuett*, op. 17 br. 2 Moritza Moszkowskog (1854-1925) te *Lezginku*, op. 82 br. 1 Antona Rubinsteina. ⁷⁴ Dnevni list *Obzor* o tome donosi:

⁶⁸ ***: Koncert gospodične Makovčeve, *Hrvatska*, 6 (6. listopada 1891) 228, 4.

⁶⁹ Josip FLORSCHÜTZ (F.): Koncerat Ludmile Makovčeve, *Vienac*, 23 (10. listopada 1891) 41, 655.

⁷⁰ R.: V Záhřebě, *Národní listy*, 32 (8. listopada 1891) 277, 2.

⁷¹ Spomenimo da povjesničar glazbe i glazbeni pisac Antun Goglia (1867-1958), koji je od 1879. do 1885. učio u glazbenoj školi HGZ-a (violončelo kod Ivana Oertla i teoriju glazbe kod Antuna Stöckla), u svojoj studiji o Hrvatskome glazbenom zavodu ne spominje Ludmilin koncert premda je i sam mogao biti ondje ili ga se sjećati. Usp. Antun GOGLIA: *Hrvatski glazbeni zavod 1827.-1927.*, Zagreb: Tisak Nadbiskupske tiskare, 1927.

⁷² ***: Koncert slavenskog pjevačkog društva u Beču, *Narodne novine*, 57 (15. ožujka 1892) 61, 3.

⁷³ ***: Das Fasten-Concert des slavischen Gesang-Vereines in Wien, *Südsteirische Post*, 12 (30. ožujka 1892) 26, 3-4.

⁷⁴ Program koncerta otkriva da je u prvome dijelu izvedeno: Robert Tollinger: *Bojna truba*, srpski muški zbor; (?) Lavrovski: *Osin*, maloruski muški zbor; Franjo Serafin Vilhar Kalski: *Nаша zvijezda*, slovenski muški zbor; Bedřich Smetana: *Kdybych se co takového*, arija Mařenke iz opere *Prodana nevjesta* (sopran: Mathilde Fendrich); Bedřich Smetana: *Píseň česká*, mješoviti zbor; Ferdinand Laub: *Národní písně slovanské*, ženski zbor; Josef Klička: *Výmluva*, ženski zbor; Ivan Zajc: *Bojna slava*, velika hrvatska vojnička kantata za muški zbor. U drugome dijelu nastupila je Vojna glazba carske i kraljevske pukovnije br. 19 pod vodstvom Aphonsa Czibulke (1842-1894). Usp. i ***: Slavensko pjevačko društvo u Beču, *Obzor*, 33 (22. ožujka 1892) 67, 3.

»U prvom redu ipak moramo iztaknuti sjajni uspjeh, što si ga je *stekla* izvadjanjem raznih komada na glasoviru mlada zagrebačka umjetnica, gdčna Ljudmila Makovec. Gdčna je Makovec odigrala Chopinovu 'Polonaise phantasie'; Moszkovskoga 'Menuet' i Rubinšteinovu 'Lesghinka' ['Lezginka', op. a.] s toliko čuvstva i sa toliko muzikalnoga ukusa, te su je svi prisutni odlikovali burnim, dugotrajnim povladjivanjem.«⁷⁵

Iz novina *Südsteirische Post* saznajemo da je »simpatična Hrvatica« zadivila publiku svojim nesvakidašnjim talentom i izvedbom poput »fino izrađenog umjetničkog djela«, dok su je Slavjansko pjevačko društvo i Hrvatsko akademsko društvo »Zvonimir« nagradili buketićima cvijeća.⁷⁶ Gustav Kühle u novinama *Österreichische Musik- und Theaterzeitung* piše da je Ludmilina izvedba bila briljantna, s toliko temperamenta i istančanoga glazbenog ukusa da je izazvala buran pljesak. Smatra da je od diplomskoga koncerta uvelike napredovala te da je čeka sjajna budućnost.⁷⁷

Idući nastup Ludmile Makovec 22. studenog 1892. u koncertnoj dvorani *Ehrbar* organizirao je upravo Gustav Kühle. Uz violinisticu Irene von Brannenbourg i violončelista Aloisa Nerudu Ludmila je izvela prvu točku na programu – *Klavirski trio u Es-duru*, op. 1 br. 1 Ludwiga van Beethovena (1770-1827). Za novine *Österreichische Musik- und Theaterzeitung* Mathias Löw hvali sve članove trija, a za Ludmilu piše da je klavirsku dionicu odsvirala »tehnički briljantno te s istinskim glazbenim razumijevanjem«.⁷⁸ Zanimljivo je spomenuti da su na programu bile i dvije solopjesme grofa Julijana Pejačevića (1833-1906)⁷⁹ – *Frucht und Blüte (Plod i cvijet)* te *Verstummt ist meine Flöte (Utihnula je moja flauta)*, koje je izveo bariton Julius Chmel (1854-1939) uz klavirsku pratnju Josefa Hofmanna (1865-1927). Na koncertu su nastupili i Luise Kühle (glas), Gustav Kühle (klavir), Rudolf Koberwein (violina), Katharina Schwartz (glas), Anton Roman Scharff (klavir), Fran Brunner (recitator), Julius Twardowski (violina) i Rudolf Firzner (viola).⁸⁰

U Ludmilinoj hemeroteci nema programa koncerta održanog 10. prosinca 1892, no nalazimo novinske osvrte na njega. Koncert je priređen u svratištu *Zum grünen Thor (K zelenim vratima)*. Organiziralo ga je dobrotvorno društvo »Naßwal-

⁷⁵ ***: Slavensko pjevačko društvo u Beču, 3.

⁷⁶ ***: Das Fasten-Concert des slavischen Gesang-Vereines in Wien, 3-4.

⁷⁷ Gustav KÜHLE (G. K.): Vereins-Concerte, *Österreichische Musik- und Theaterzeitung*, 4 (travanj 1892) 11-12, 7.

⁷⁸ Mathias LÖW: Saal Ehrbar, *Österreichische Musik- und Theaterzeitung*, 5 (studenj 1892) 3-4, 10.

⁷⁹ Glazbenik i povjesničar Julijan Pejačević bio je brat Ladislava Pejačevića (1824-1901), djeda Dore Pejačević (1885-1923). O njegovim solopjesmama usp. Andrea RAKITIĆ: Solo Songs by Count Julijan Pejačević in the Našice Local History Museum, *Arti musices*, 55 (2024) 2, 283-297.

⁸⁰ Program koncerta otkriva da je publika mogla čuti djela i ovih skladatelja: Johann Wenzel Kalliwoda, Carl Reinecke, Selmar Müller, Henri Vieuxtemps, Alfred Strasser, Albert Amadei, Gustav Kühle, Anton Roman Scharff i Jakob Rosenhain.

der«, koje je ondje često priređivalo glazbene i plesne večeri.⁸¹ Ludmila je izvela četiri skladbe: *Tarantelu* iz ciklusa *Venecija i Napulj* i etidu *Šuštanje šume* (*Walderauschen*; iz *Dviju koncertnih etida*, S. 145) Franza Liszta, *Rococo*, op. 17 br. 3 Eduarda Schütta (1856-1933) te *Poziv na ples*, op. 65 Carla Marije von Webera. U osvrtima na koncert Gustav Kühle piše da samo prvorazredni umjetnici imaju magičnu moć svojom svirkom osvojiti razmaženu bečku publiku onako kako je to učinila gospođica Makovec.⁸² Ističe i da se njezina interpretacija odlikuje »velikom bravuroznošću i briljantnom tehnikom«, što je čini jednom od ponajboljih pijanistica u Beču.⁸³

Nastupi u Beču 1893.

Dana 7. ožujka 1893. u već spomenutom kazalištu *Etablissement Ronacher* održao se *Koncert u slavu Franje Ž. Kuhača*, odnosno Franje Ksavera Kuhača. Koncert je priredilo Hrvatsko akademsko društvo »Zvonimir«, osnovano u Beču 1882. godine.⁸⁴ Opisujući svečani ugođaj koncerta, list *Hrvatska* navodi da je »prostrana sjajna Ronacherova dvorana bila dupkom puna« te da su »ogromnim brojem [bila] zastupana sva slavenska društva, a najviše pak rusko«.⁸⁵ Pozdravni govor održao je tada student medicine i filozofije, a kasnije književnik i prevoditelj Iso (Isidor) Velikanović (1869-1940). U prvoj točki pod dirigentskim vodstvom Vjekoslava Aleksandra Buchte Slavjansko pjevačko društvo izvelo je tri muška zbora: *Makedonske napjeve* Franje Kuhača, *Deklicu* Antona Hajdriha (1842-1878) i *Poputnicu Nikole Jurišića* Ivana Zajca. Ludmila je nastupila u drugoj točki odsviravši Weberov *Poziv na ples* i Kuhačevo *Bosansko kolo*.⁸⁶ Potonju skladbu Kuhač je 1866. posvetio »presvjetlomu [sic] gospodinu Juliju grofu Jankoviću«, odnosno političaru i meceni Juliju Jankoviću Daruvarskom (1820-1904), koji mu je zauzvrat poslao 50 guldena kako bi je mogao dovršiti.⁸⁷ Ludmila je svirala na klaviru iz bečke radionice Schweighofer, koju su vodila braća Carl i Johannes Schweighofer – carski i

⁸¹ Društvo je dobilo ime prema mjestu Naßwald u Donjoj Austriji. Bilo je aktivno od 1865. do 1939, a u sezoni 1892/1893. umjetnički mu je voditelj bio Friedrich Leo. Usp. K.: Die Naßwalder-Abende, *Deutsche Kunst & Musik-Zeitung*, 19 (20. prosinca 1892) 36, 325-326.

⁸² Gustav KÜHLE (G. K.): Vereins-Concerte, *Österreichische Musik- und Theaterzeitung*, 5 (prosinac 1892) 5-6, 8.

⁸³ Gustav KÜHLE (G. K.): Eine kroatische Pianistin, *Agramer Tagblatt*, 7 (19. prosinca 1892) 289, 5.

⁸⁴ »Zvonimiru« je prethodio »Velebit«, društvo u kojemu su se okupljali hrvatski studenti u Beču od 1865. do 1880. O radu »Zvonimira« usp. [Hrvatsko akademsko društvo »Zvonimir«]: *Zvonimir: almanak hrvatske omladine za godinu 1886*, Zagreb: Hrvatsko akademsko društvo »Zvonimir«, 1886.

⁸⁵ ***: Kuhačeva večer u Beču, *Hrvatska*, 8 (16. ožujka 1893) 62, 3.

⁸⁶ ***: Theater, Kunst und Literatur: Kuhač-Koch-Feier des Zvonimir, *Agramer Tagblatt*, 8 (15. ožujka 1893) 61, 6.

⁸⁷ *Bosansko kolo* u Beču je objavio nakladnik i trgovac muzikalijama Carl Anton Spina (1827-1906), čiji je renome Kuhač »vidio kao potencijal za vlastitu promociju i umrežavanje s drugim autorima i potencijalnim podupirateljima«. Cit. Sara RIES: *Franjo Ksaver Kuhač u mreži svojih korespondenata: doktorska disertacija*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2022, 142.

kraljevski dvorski graditelji klavira,⁸⁸ i to »s takvim majstorstvom da je oduševila sve prisutne, gotovo dovela do ekstaze«.⁸⁹

U nastavku koncerta nastupili su mješoviti tamburaški zbor »Zvonimir« (Ivan Zajc: Karišik iz opere *Nikola Šubić Zrinski*; Franjo Kuhač: *Povračanac*), tenor Vjekoslav Hinterhuber (Antun Švarc: *Oj krasna ti si dušo*; Ivan Zajc: *Sjećaj se mene*)⁹⁰ i violinist Michael Drucker (Frédéric Chopin: *Nocturno*;⁹¹ Pablo de Sarasate: *Ciganski napjevi*, op. 20). Tamburaški zbor »Zvonimir« kao dodatak je izveo hrvatsku himnu *Lijepa naša domovino*,⁹² a nakon koncerta uslijedio je ples: »Plesalo je preko 150 parova. Liepo ti je bilo gledati u onaj šareni sviet, gdje se s hrvatskom crven kapom natječu fesovi a uza nje slovenske kapice sa zvjezdom i polumjesecom.«⁹³

Program sačuvan u hemeroteci otkriva da je tjedan dana kasnije (14. ožujka 1893) Ludmila ponovno nastupila u koncertnoj dvorani *Ehrbar*, na koncertu koju je priredio Gustav Kühle. Izvela je Lisztovu *Tarantelu* iz ciklusa *Venecija i Napulj*.⁹⁴ Novinski navodi o toj izvedbi nisu poznati, pa možemo posumnjati da Ludmila uopće nije nastupila na koncertu.

Posljednji koncert, ako se može suditi prema programima i kritikama u hemeroteci, Ludmila je održala 8. travnja 1893. u koncertnoj dvorani Bösendorfer.⁹⁵ Očekivano, svirala je na klaviru marke Bösendorfer. Na programu koncerta bilo je devet skladbi: Edvard Grieg: *Sonata za violinu i klavir u c-molu*, op. 45 br. 3; Johann Sebastian Bach (1685-1750): *Kromatska fantazija u d-molu*, BWV 903; Ludwig van Beethoven: *Fantazija za klavir u g-molu*, op. 77; Felix Mendelssohn (1809-1847): *Arija*

⁸⁸ Christian FASTL: Schweighofer, Familie, *Oesterreichisches Musiklexikon online*, <http://www.musiklexikon.ac.at/ml/musik_S/Schweighofer_Familie.xml> (pristupljeno 15. 3. 2024).

⁸⁹ ***: Theater, Kunst und Literatur: Kuhač-Koch-Feier des Zvonimir, 6.

⁹⁰ Korepetitor nije naveden ni u programu koncerta ni u novinskim osvrtima. Usp. ***: Theater, Kunst und Literatur: Kuhač-Koch-Feier des Zvonimir, 6; ***: Kuhačeva večer u Beču, 3.

⁹¹ Detalji o kojemu je nokturnu riječ, tko je načinio transkripciju i tko je Drckera pratio na klaviru nisu navedeni.

⁹² *Lijepa naša domovino* kao hrvatska himna prvi je put izvedena na Hrvatsko-slavonskoj gospodarskoj izložbi u Zagrebu 1891.

⁹³ ***: Kuhačeva večer u Beču, 3.

⁹⁴ Zahvaljujući programu saznajemo da su na koncertu još nastupili: Gudački kvartet »Kunits«, pijanistica Olga von Hueber, violinist Josef Kiesl te pjevačice i pjevači Käthe d'Albert, Emil Deley, Malvine Drucker, Don Fuchs i Bertha Relies uz klavirsku pratnju Josefa Hofmanna i Gustava Kühlea. Na programu su bila djela Johanna Brahmsa, Wolfganga Amadeusa Mozarta, Roberta Schumanna, Carla Marije von Webera i Henrika Wieniawskog, ali i danas manje poznatih autora kao što su Louis Ehlert, Stefan Gruwe, Henning von Koss, Albert Laszky, Friedrich Leschen i Jakob Rosenhain.

⁹⁵ Riječ je o dvorani smještenoj u palači Liechtenstein s čak pet stotina mjesta, koju je 1872. otvorio Ludwig Bösendorfer (1815-1919), sin Ignaza Bösendorfera (1796-1859) – osnivača najuglednije austrijske tvrtke za izradu klavira Bösendorfer. Do zatvaranja 1913, ondje su se održavale praiizvedbe komornih djela niza istaknutih skladatelja – od Johanna Brahmsa do Arnolda Schönberga. Nova dvorana otvorena je u tvornici Bösendorfer 1983. Još 1973. većina proizvodnje preseljena je u Bečko Novo Mesto. Tvornica u Beču 2009. je zatvorena, no već 2010. imenom Bösendorfer nazvana je dvorana u Mozartovoj kući (njem. *Mozarthaus*) u središtu Beča. Usp. Leon BOTSTEIN: Bösendorfer, *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, sv. 4, Oxford: Oxford University Press, 2001, 53-54; ***: Bösendorfer: Über uns, <<https://www.boesendorfer.com/de/ueber-uns/history-1>> (pristupljeno 15. 3. 2024).

Gott sei mir gnädig iz oratorija *Paulus*, op. 36; Frédéric Chopin: *Nocturno u cis-molu*, op. post; Franz Liszt: *Tarantela* iz ciklusa *Venezia e Napoli*, S. 162; Henryk Wieniawski: *Moskovski suvenir za violinu i klavir*, op. 6; Giovanni Sgambati (1841-1914): *Toccata*, op. 18 br. 4; Carl Maria von Weber: *Poziv na ples*, op. 65. Šest je skladbi bilo solističkih, dok su tri bile komorne. U djelima Griega i Wieniawskog uz Ludmilu Makovec je nastupio violinist i skladatelj Maximilian Lewinger (1870-1908), dok je Mendelssohnovu ariju otpjevao bariton Hermann Jessen (1869-1942).⁹⁶

Nepotpisanom kritičaru novina *Deutsche Kunst & Musik-Zeitung* koncert se nije svidio: Ludmilin ton ocjenjuje suhim i tvrdim, a zamjera joj i pretjerano korištenje pedala. Odabrani program, nastavlja, »ne trebamo posebno ni spominjati« jer »svi pijanisti sviraju ista djela, nema koncerta bez [Chopinova, op. a.] *Nokturna u cis-molu*, nema koncerta bez [Lisztova ciklusa, op. a.] *Venezia e Napoli*«. ⁹⁷ Ipak, osvrst Gustava Kühlea u novinama *Österreichische Musik- und Theaterzeitung* ne samo da je blaži nego je i vrlo pohvalan. On piše da je »gospođica Makovec prava pjesnikinja na klaviru koja zna oživjeti dubok sadržaj klasičnih i modernih skladbi i tako ih prenijeti oduševljenim slušateljima«, a koncert opisuje kao »nepatvoreni, čisti umjetnički užitak«. ⁹⁸ Književnik Ludwig Speidel (1830-1906), jedan od vodećih bečkih glazbenih i kazališnih kritičara druge polovice 19. stoljeća, u listu *Fremden-Blatt* hvali njezino razumijevanje različitih stilova zastupljenih na repertoaru, koji je s mnogo finoće izvela do posljednjeg detalja. ⁹⁹ Nadalje, prema mišljenju kritičara lista *Neues Wiener Tagblatt*, »gospođica [Makovec, op. a.] pokazala se i na ovom koncertu kao pijanistica koja može služiti na ponos bečkoj školi« te je koncert »po mladu umjetnicu završio vrlo laskavim uspjehom«. ¹⁰⁰ Iz lista *Agramer Tagblatt* saznajemo da je bogat program izazvao buran pljesak, a ukupni dojam bio je »briljantan trijumf mlade umjetnice«. ¹⁰¹ Konačno, u listu *Glazba* koncert se u lokalpatriotskom stilu hvali, dok se o Makovec piše u superlativima:

»Premda je koncertno vrijeme već poodmaklo, dvorana je bila izvrstno posjećena, a publika oduševljena, te je koncertistica počašćena ne samo burnim pljeskanjem, nego i obiljem cvieća. Gospođica je udarala na glasoviru (sve na pamet) piece od Bacha, Beethovena, Chopina, Griega, Liszta, Sgambati-a i Webera – same po izbor težke zadaće, za koje se hoće ne samo podpuna tehnička vještina nego i umjetničko shvaćanje, kongenijalno predavanje. I naša zemljakinja doista ima sva svojstva virtuoskinje prvog

⁹⁶ Usp. h. w.: *Concerte, Wiener Sonn- und Montagszeitung*, 31 (24. travnja 1893) 17, 3.

⁹⁷ –d–r: Frl. Ludmilla Makovec, *Deutsche Kunst & Musik-Zeitung*, 20 (15. travnja 1893) 8, 99.

⁹⁸ Gustav KÜHLE (G. K.): Saal Bösendorfer, *Österreichische Musik- und Theaterzeitung*, 5 (travanj 1893) 13-14, 6-7.

⁹⁹ Usp. Ludwig SPEIDEL (L. Sp.): Theater und Kunst: Konzerte, *Fremden-Blatt (Morgen-Blatt)*, 47 (23. travnja 1893) 111. Isto i u: ***: Ludmilla Makovec, *Agramer Tagblatt*, 8 (1. svibnja 1893) 99, 6.

¹⁰⁰ ***: Theater, Kunst und Literatur: Konzerte, *Neues Wiener Tagblatt*, 27 (11. travnja 1893) 99, 8. Isto i u: ***: Koncert gospođice Ludmile Makovec, *Prosvjeta: list za zabavu, znanost i umjetnost*, 1 (21. travnja 1893) 12, 264.

¹⁰¹ ***: Ludmilla Makovec, *Agramer Tagblatt*, 8 (10. travnja 1893) 81, 6.

ranga, te će svojim 'pijevom na glasoviru', kako se je izrazio jedan bečki stručnjak, jamačno osvojiti terrain i izvan naše monarkije.«¹⁰²

Nažalost, daljnjeg osvajanja stranih pozornica nije bilo, a nije se ostvarila ni najava »da će gospođica Makovec još ove godine [1893, op. a.] nastojanjem zagrebačkog pjevačkog društva 'Kolo' prirediti veliki koncert i u Zagrebu.«¹⁰³

Udaja i pedagoška djelatnost od 1894.

U srpnju 1894. Ludmila Makovec udala se za pijanista, dirigenta, glazbenoga pedagoga i skladatelja Dragutina (Karla) Kaisera (Beč, 20. rujna 1873. – Edlitz, Donja Austrija, 5. lipnja 1915).¹⁰⁴ On je bio potomak utjecajne češko-austrijske glazbeničke obitelji, rođen na području bečke župe Altlerchenfeld. Roditelji su mu bili glazbeni pedagog Karl Kaiser stariji (Doksy, Češka, 12. svibnja 1837. – Beč, 30. studenog 1890)¹⁰⁵ te Martianne Katharine Krug, kći carskog i kraljevskog nadzornika Ferdinanda i njegove supruge Tekle Freydrych iz Sambira (njem. Sambor) u današnjoj Ukrajini.¹⁰⁶ Ludmila i Dragutin vjenčali su se 9. srpnja 1894. u Karlovoj crkvi u Beču uz nazočnost svjedoka – mjernika Carla Wiesera i Ludmilina šogora Alfreda Biscontinija.¹⁰⁷ Već idući mjesec preselili su se u Marxergasse 11, na područje župe Sv. Othmara unter den Weißgerbern, gdje im je rođen prvi sin Karl Hermann Othmar (16. kolovoza 1894. – ?), kojemu je krsna kuma bila baka Ludmila Makovec.¹⁰⁸ Nakon toga im se rodio drugi sin Karl (31. siječnja ili 13. veljače

¹⁰² ***: Zagrepčanka gospođica Ljudmila Makovec, *Glazba*, 1 (1893) 5, 46.

¹⁰³ ***: Zagrepčanka gospođica Ljudmila Makovec, 46.

¹⁰⁴ ***: Lokalchronik, *Agramer Zeitung*, 69 (10. srpnja 1894) 157, 3.

¹⁰⁵ Župa Doksy, Nová Skalka, Skalka u Doks, Staré Splavy, Tachov, Zbýny, Matična knjiga rođenih 1800-1845, 475, <<http://vademecum.soalitomerice.cz/vademecum>>; Župa Schottenfeld, Beč, Matična knjiga umrlih od 1. siječnja do 31. prosinca 1890, f. 66, <<https://data.matricula-online.eu/en/oesterreich/wien/07-schottenfeld/03068/?pg=69>> (pristupljeno 15. 3. 2024).

¹⁰⁶ Prema upisu u Matičnoj knjizi krštenih, roditelji Dragutina Kaisera vjenčali su se 19. studenog 1864. u Župi Sv. Nikole u Lavovu (njem. Lamberg) u današnjoj Ukrajini. Usp. Župa Altlerchenfeld, Beč, Matična knjiga rođenih od 1. siječnja do 31. prosinca 1873, f. 164, <<https://data.matricula-online.eu/en/oesterreich/wien/07-altlerchenfeld/01-40/?pg=168>>; Župa Edlitz, Beč, Matična knjiga umrlih od 1. siječnja 1899. do 31. prosinca 1917, f. 169, <<https://data.matricula-online.eu/en/oesterreich/wien/edlitz/03-07/?pg=172>> (pristupljeno 15. 3. 2024).

¹⁰⁷ Župa Sv. Karla Borromaeusa, Beč, Matična knjiga vjenčanih od 1. siječnja 1891. do 31. prosinca 1897, f. 123, <<https://data.matricula-online.eu/en/oesterreich/wien/04-st-karl-borromaeus/02-17/?pg=126>> (pristupljeno 15. 3. 2024).

¹⁰⁸ Župa Sv. Othmara unter den Weißgerbern, Beč, Matična knjiga rođenih od 1. siječnja 1893. do 31. prosinca 1894, f. 217, <<https://data.matricula-online.eu/en/oesterreich/wien/03-st-othmarunterdenweigerbern/01-09/?pg=221>> (pristupljeno 15. 3. 2024). U Imeniku zavičajnika grada Zagreba upisan je kao Armin. Usp. DAZG, Poglavarstvo grada Zagreba. Politički odsjek, Imenik zavičajnika grada Zagreba br. 25 927.

1896. – 13. listopada 1946), koji je poslije bio magistar farmacije u Zagrebu.¹⁰⁹ Sudeći po podatcima o njihovoj djeci, Kaiserovi su se kasnije preselili u Hrvatsku gdje im se u Novome Marofu rodio treći sin Ivan (Ivica; 30. srpnja 1898. – 28. lipnja 1970).¹¹⁰ Najzad se u Zagrebu rodio četvrti sin Eugen Kaiser (18. listopada 1903. – 8. studenog 1955).¹¹¹ Karl Hermann Othmar Kaiser imao je sina jedinca Dragutina Kaisera (1914. – 6. listopada 1969), čiji je sin bio *blues*-glazbenik Boris Petar Kaiser.

Ludmila Makovec nakon udaje više nije nastupala, nego se posvetila obitelji i pedagoškoj djelatnosti. Od 1895. do 1898. predavala je klavir u Glazbenoj školi »Kaiser« u Beču,¹¹² koju je 1874. osnovao njezin svekar Karl Kaiser stariji. Glazbena škola »Kaiser« bila je jedna od vodećih bečkih privatnih obrazovnih institucija. Od 1881. ondje su se predavali klavir, violina, harmonija, teorija glazbe i talijanski jezik; 1882. uvodi se učiteljski tečaj (s predmetima poput pedagogije i didaktike); a 1883. violončelo, zbarsko pjevanje i povijest književnosti. Od 1885. uvedeno je strukovno obrazovanje, a od 1889. postojao je i internat za strane učenike. Nakon smrti Karla Kaisera starijeg upravljanje školom preuzeo je Dragutinov brat Rudolf Kaiser (1867-1914), koji je otvorio još jednu podružnicu te je nastavni plan i program proširio na sve gudačke i puhačke instrumente; 1892. na solopjevanje, a 1897. i na orgulje i povijest glazbe. Oko 1890. škola je brojala 350 učenika koje je podučavalo više od 20 učitelja. Nakon Rudolfove smrti školu je preuzeo treći brat Ludwig Kaiser (1876-1832).¹¹³

Dragutin Kaiser glazbu je počeo učiti kod oca, a glazbeno obrazovanje nastavio je kod dirigenata bečke dvorske kapele Josepha Hellmesbergera starijeg (oca Josepha Hellmesbergera mlađeg, koji je dirigirao Ludmilinom završnom produkcijom na bečkom Konzervatoriju) te glasovitog austrijsko-ugarskog maestra Hansa Richtera (1843-1916). Očito smatrajući da zagrebačka sredina pruža mogućnost za daljnji razvoj obiteljskoga posla te da su ovdašnji stanovnici dovoljno zainteresirani za glazbeno obrazovanje (osobito kao dijela općeg obrazovanja u građanskim obiteljima), Ludmila je sa suprugom 1898. otvorila Glazbenu školu »Kaiser« u Zagrebu.¹¹⁴ Škola je »duskora imala mnogo učenika i lijepih uspjeha«,¹¹⁵ a pružala je poduku iz klavira, pjevanja, gudačkih instrumenata i teorije glazbe.¹¹⁶ Nalazila

¹⁰⁹ Unatoč pretrazi nije pronađena bečka župa u kojoj se Dragutin Kaiser krstio, pa njegove biografske podatke doznajemo iz Imenika zavičajnika grada Zagreba. Usp. DAZG, Poglavarstvo grada Zagreba. Politički odsjek, Imenik zavičajnika grada Zagreba, br. 25 929.

¹¹⁰ DAZG, Poglavarstvo grada Zagreba. Politički odsjek, Imenik zavičajnika grada Zagreba, br. 25 930.

¹¹¹ DAZG, Poglavarstvo grada Zagreba. Politički odsjek, Imenik zavičajnika grada Zagreba, br. 29 468.

¹¹² I. KRAŠNJAK: Makovec, Ludmila, 413-414.

¹¹³ Monika KRONBERGER: Kaiser, Musikschule, *Oesterreichisches Musiklexikon online*, <https://musiklexikon.ac.at/0xc1aa5576_0x0001d387> (pristupljeno 15. 3. 2024).

¹¹⁴ ***: Musikalisches: Frau Ludmilla Makovec, *Agramer Zeitung*, 73 (13. lipnja 1898) 132, 4-5.

¹¹⁵ ***: Dragutin Kaiser, *Jutarnji list*, 4 (22. lipnja 1915) 162, 4-5.

¹¹⁶ ***: Musik-Unterricht, *Agramer Zeitung*, 73 (31. kolovoza 1898) 197, 7; ***: Musikunterricht, *Agramer Zeitung*, 73 (1. rujna 1898) 198, 4; ***: Musikunterricht, *Agramer Zeitung*, 73 (6. rujna 1898) 202, 5. U nekrologu Ludmili Makovec u *Sv. Ceciliji* piše da je Glazbena škola »Kaiser« otvorena 1899, no

se u prizemlju Berislavićeve ulice 9,¹¹⁷ na adresi gdje je danas Hrvatsko društvo skladatelja.¹¹⁸ Dragutin je istodobno razvio iznimno uspješnu umjetničku karijeru: od 1898. djelovao je u Hrvatskome narodnom kazalištu kao dirigent i korepetitor;¹¹⁹ u sezoni 1901/1902. bio je pomoćni dirigent i korepetitor u Wagnerovu kazalištu u Bayreuthu; 5. siječnja 1911. ravnao je koncertom Filharmonijskog orkestra u Berlinu (danas Berlinske filharmonije);¹²⁰ bavio se skladanjem,¹²¹ dok je kao komorni glazbenik nastupio uz španjolskoga violončelista Pabla Casalsa (1876-1973) te nizozemsku sopranisticu Juliju Culp (1880-1970).¹²²

Iz izvješća sa školske produkcije održane u siječnju 1907, koje potpisuje dirigent i glazbeni kritičar Ernest Schulz (1866-1943?), saznajemo da su polaznici Kaiserove škole nastupili kao solisti u komornim sastavima, ali i u orkestru kojim je ravnao Kaiser. Priredbu je svojom nazočnošću uveličala grofica Lila Pejačević (1860-1941), majka skladateljice Dore Pejačević (1885-1923),¹²³ koja je kod Dragutina Kaisera od 1904. do 1907. učila instrumentaciju. Ipak, kao što piše Domagoj Marić, »[n]emamo potvrdu da je Dora Pejačević bila učenica Kaiserove škole, nego je vjerojatno pohađala privatnu nastavu kod Dragutina Kaisera te nastupala u prostorijama škole«.¹²⁴

napiši iz lista *Agramer Zeitung* govore da je to bilo 1898. godine, kako se navodi i u natuknici o Ludmili u *Hrvatskom biografskom leksikonu*. Usp. ***: Ludmila Makovec, *Sv. Cecilija*, 213-214; I. KRAŠNJAK: Makovec, Ludmila, 413-414. Glazbena škola »Kaiser« u Zagrebu te pedagoško djelovanje supružnika Kaiser moglo bi biti temom za daljnje istraživanje.

¹¹⁷ Na toj je adresi Dragutin Kaiser naveden i u zagrebačkom adresaru iz 1902. godine. Usp. ***: *Hartmanov sveobći popis stanova s potpunim adresarom oblasti, ureda, obrtnika i trgovaca kralj. slobodnoga i glavnoga grada Zagreba*, Zagreb: Tisak i naklada knjižare Lav. Hartmana (Kugli i Deutsch), 1902, 53.

¹¹⁸ Zanimljivo je spomenuti da je na susjednom br. 7 stanovala ugledna obitelj Biscontini porijeklom iz Dalmacije, u koju se udala Ludmillina sestra Aurelija. Rodonačelnik obitelji bio je arhivar Petar Biscontini (1814-1888), koji je u braku s Vihelminom Lorenz (1824-1903) iz Biale u Poljskoj imao sinove Petra i Alfreda. Usp. HDA, Matične knjige umrlih Župe Sv. Marka u Zagrebu 1901-1903, M-342, 314; HDA, Matične knjige umrlih Župe Sv. Marka u Zagrebu 1880-1888, M-339, 344.

¹¹⁹ U Hrvatskome narodnom kazalištu 1900. je dirigirao premijerama opere *Bijela gospođa* (*La dame blanche*) François Adriena Boieldieua i operete *Ples u operi* (*Der Opernball*) Richarda Heubergera. Dana 27. travnja 1914. dirigirao je premijerom *Walküre*, prvim dijelom trilogije *Prsten Nibelunga* (*Der Ring der Nibelungen*) Richarda Wagnera, koju je režirao Ivo Raić. Usp. Branko HEĆIMOVIĆ (prir. i ur.): *Repertoar hrvatskih kazališta 1840–1860–1980*, knjiga 1: *Repertoari kazališta, kazališnih družina i grupa, partizanskih kazališta, festivala, smotri i susreta*, Zagreb: Globus – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1990, 194 i 202.

¹²⁰ ***: Professor Dragutin Kaiser in Berlin, *Agramer Zeitung*, 86 (1. veljače 1911) 26, 6.

¹²¹ Osobit uspjeh postigao je kao autor baletne glazbe za scensku priču *Rajska vodica* (prema Hansu Christianu Andersenu i hrvatskim narodnim motivima), koja je pod dirigentskim vodstvom Srećka Albinija praiizvedena u Hrvatskome narodnom kazalištu 3. travnja 1899. Usp. B. HEĆIMOVIĆ (prir. i ur.): *Repertoari kazališta, kazališnih družina i grupa, partizanskih kazališta, festivala, smotri i susreta*, 90. Za detaljan sadržaj *Rajske vodice* usp. ***: »Rajska vodica«, *Agramer Tagblatt*, 14 (1. travnja 1899) 75, 6.

¹²² ***: Professor Dragutin Kaiser, *Agramer Tagblatt* 30 (21. lipnja 1915) 142, 5; ***: Professor Dragutin Kaiser, *Agramer Tagblatt*, 30 (22. lipnja 1915) 143, 5; ***: Dragutin Kaiser, *Jutarnji list*, 4 (22. lipnja 1915) 162, 4-5; ***: Dragutin Kaiser, *Sv. Cecilija*, 9 (1915) 4, 92; Ivona AJANOVIĆ-MALINAR: Kaiser, Dragutin (Karl), *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 6, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2005, 719.

¹²³ Ernest SCHULZ (E. Sch.): Musikschule Kaiser, *Agramer Zeitung*, 82 (10. siječnja 1907) 9, 4; Domagoj MARIĆ: *Dora Pejačević: životi i svjetovi*, Zagreb: Školska knjiga, 2023, 136.

¹²⁴ D. MARIĆ: *Dora Pejačević: životi i svjetovi*, 136.

Nema ni pisanih tragova o suradnji Ludmile Kaiser i Dore Pejačević, no kod nasljednika obitelji Kaiser usmenom je predajom upamćeno da je Dora bila Ludmilina učenica klavira.¹²⁵ Valja spomenuti da je 11. studenoga 1909. u domu Kaiserovih u Berislavićevoj 9 (na istoj adresi kao i Glazbena škola) praižveden Dorin *Klavirski kvartet u d-molu*, op. 25. Ludmila je održala uvodnu riječ, a Dragutin je svirao klavirsku dionicu. Ostali glazbenici u kvartetu bili su (?) Ružinski (prva violina), arhitekt Vincenz (Vinko) Rauscher (viola) i (?) Draganec (violončelo).¹²⁶

U vrijeme kada je djelovala Glazbena škola »Kaiser« već spomenutu klavirsku školu vodio je Ludmilin učitelj Vatroslav Kolander, ali i pijanist i glazbeni pedagog Milan Fabković (1856-1918). Franjo Serafin Vilhar Kalski imao je privatnu školu za klavir, pjevanje i teoriju glazbe. Privatnom podukom bavila se i pijanistica i glazbena pedagoginja Anka Barbot-Krežma (1859-1914).¹²⁷ Usprkos tome što je njihova škola bila konkurentska ustanova drugim privatnim glazbenim školama u Zagrebu, ali i državnoj školi – onoj Hrvatskoga glazbenog zavoda, supružnici Kaiser zajedno su je vodili do Dragutinove smrti 1915. Nakon toga ju je Ludmila samostalno vodila do kraja života.¹²⁸ Umrle je 7. listopada 1932. u vili na Josipovcu 20 (danas Ivana Gorana Kovačića 20),¹²⁹ u kojoj je živio graditelj tambura i tamburaški reformator Alphonse Michael Gutschy (1872-1948) s obitelji.¹³⁰ Ludmila Kaiser, rođena Makovec, sahranjena je na mirogojskome groblju dva dana kasnije.¹³¹

¹²⁵ *Ibid.*, 138 i 287.

¹²⁶ ***: Musikalischer Abend bei Professor Kaiser, *Agramer Tagblatt*, 24 (12. studenog 1909) 259, 6; D. MARIĆ: *Dora Pejačević: životi i svjetovi*, 167.

¹²⁷ L. KONFIC: Vatroslav Kolander (Varaždin, 1848. – Zagreb, 1912.) kao glasovirski pedagog, s posebnim osvrtom na napise o njegovoj »učioni« na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, 421.

¹²⁸ I. KRAŠNJAK: Makovec, Ludmila, 413-414.

¹²⁹ Vilu je prema Gutschyjevim nacrtima 1906. izgradio poduzetnik Jaroslav Kralik. Onamo su zalazile istaknute osobe moderne poput Antuna Gustava Matoša, Janka Polića Kamova i Zofke Kveder. Usp. Jadran JEIĆ: *Fecit in Agram – povijest zagrebačkog glazbalarstva*, Zagreb: Srednja Europa, 2022, 110 i 123.

¹³⁰ Za vrijeme studija na Visokoj tehničkoj školi u Grazu Alphonse M. Gutschy učio je violinu kod Gjüre Eisenhutha i Romana V. Mosera. Usp. J. JEIĆ: *Fecit in Agram*, 109. Iz kritike Ernesta Schulza saznajemo da je u siječnju 1907. nastupio na produkciji Glazbene škole »Kaiser«: »Barunica Tilda Vranyczany, zajedno s gospodom Frankom, Schwarzom, Gutschyjem i Draganecom, izvela je dva stavka Goldmarkova Klavirskog kvinteta, koji su bili podjednako ljupki. Posebnu pohvalu zaslužuju predstavnici gudačkih instrumenata, od kojih se gospodin Frank istaknuo čistim tonom i sigurnim vođenjem gudača, Draganec posebnom toplinom sviranja, a gospoda Schwarz i Gutschy glazbenom podređenošću ansamblu.« E. SCHULZ: *Musikschule Kaiser*, 4.

¹³¹ H. VINKOVIĆ: Ludmilla Kaiser gestorben, 4; ***: Ludmila Makovec, *Sv. Cecilija*, 213-214; BillionGraves GPS Headstones: Ludmila Kaiser (Makovec), BillionGraves, <<https://billiongraves.com/grave/Ludmila-Kaiser-Makovec/17783929>>. U Tražilici pokojnika Gradskih groblja kao pogrešan datum smrti naveden je 7. svibnja 1932. Usp. Gradska groblja Zagreb: Tražilica pokojnika, Ludmila Kaiser, <<https://www.gradskagroblja.hr/trazilica-pokojnika/15>> (pristupljeno 15. 3. 2024).

Zaključna razmatranja

Uz iznimku baroknoga velikana Johanna Sebastiana Bacha, Ludmilin repertoar (**Prilog 1**) sačinjavala su djela romantičkih skladatelja: Ludwiga van Beethovena, Frédérica Chopina, Benjamina Godarda, Franza Liszta, Moritza Moszkowskog, Joachima Raffaa, Antona Rubinsteina i Carla Marije von Webera. Od djela domaćih skladatelja na njezinu je repertoaru prisutno jedino *Bosansko kolo* Franje Ksavera Kuhača, koje je prigodno svirala na Kuhačevoj večeri u Beču u ožujku 1893. Ludmila nije izvela nijedno djelo Dore Pejačević, učenice svojega supruga Dragutina Kaisera. Ipak, Dragutin je Kaiser – barem neizravno – poveznica između Dore Pejačević i bečkoga Tonkünstler-orkestra (njem. *Wiener Tonkünstler-Orchester*), koji je ispunio jedan od njezinih »velikih životnih snova«.¹³² U siječnju 1918. u Zlatnoj dvorani bečkoga društva *Musikverein* taj je orkestar pod ravnanjem Oskara Nedbala (1874-1930) izveo dva stavka Dorina najvećeg djela – *Simfonije u fis-molu*, op. 41 (*Andante* i *Scherzo*). Kaiser je, pak, nastupio kao dirigent Tonkünstler-orkestra u Beču u siječnju 1911, a za gostovanja toga ansambla u Zagrebu u ožujku 1913. ravnao je izvedbom Šeste simfonije (*Patetične*) Petra Iljiča Čajkovskog.¹³³

Zanimljiva je usporedba Ludmile Makovec s njezinom malo starijom imenjakinjom Ludmilom Weiser (Zagreb, 9. kolovoza 1847. – Jena, Njemačka, 25. prosinca 1933) – prvom hrvatskom profesionalnom violinisticom i violinskom virtuoskinjom.¹³⁴ Unatoč tome što su bile iznimno talentirane, danas su nepravedno zanemarene. Dvije Ludmile dijelile su i sličnu životnu priču o školovanju na bečkom Konzervatoriju,¹³⁵ zavidnim uspjesima u mladosti, iznimnom zanimanju zagrebačke i bečke publike, ali i o naglom prestanku javnih nastupa nakon sklapanja brakova s imućnim supruzima. Takva je situacija bila bitno drugačija od one u kojoj bi se našli njihovi kolege glazbenici ne samo u pretprošlome nego i u prošlome stoljeću.

U fokusu ovog rada »mala« je, individualna, tema – pijanistica Ludmila Makovec. Iako njezine koncertne aktivnosti možemo pratiti tijekom samo pet godina (od 1889. do 1893), za vrijeme kojih pouzdano znamo da je održala dvana-

¹³² D. MARIĆ: *Dora Pejačević: životi i svjetovi*, 226.

¹³³ Tonkünstler-orkestar u Zagrebu je 1913. održao dva koncerta. Prvim koncertom, 26. ožujka 1913. u dvorani Hrvatskog sokola, ravnao je Oskar Nedbal. Na drugome koncertu, održanom dan poslije u HGZ-u, kao gost nastupio je Dragutin Kaiser. Usp. ***: Dva koncerta bečkog Tonkünstlerorkestra, *Jutarnji list*, 2 (23. ožujka 1913) 322, 4; I. AJANOVIĆ-MALINAR: Kaiser, Dragutin (Karl), 719; D. MARIĆ: *Dora Pejačević: životi i svjetovi*, 136.

¹³⁴ Jadran JEIĆ: Ludmilla Weiser – prva profesionalna hrvatska violinistica i violinska virtuoskinja, *Arti musices*, 49 (2018) 1, 69-108.

¹³⁵ Ludmila Weiser bila je prva žena koja je upisala violinu na bečkom Konzervatoriju. Od 1862. do 1865. učila je kod Josepha Hellmesbergera starijeg (koji je kasnije podučavao i Dragutina Kaisera). Usp. J. JEIĆ: Ludmilla Weiser – prva profesionalna hrvatska violinistica i violinska virtuoskinja, 76.

est nastupa (dva u Zagrebu i deset u Beču), oni predstavljaju »male priče« i zanimljive crtice iz zagrebačkog i bečkoga glazbenog života s kraja 19. stoljeća. Od domaće i strane publike i kritike prihvaćeni s izrazitim odobravanjem, njezini koncerti također otkrivaju mjesta muziciranja i glazbene poduke, kao i podatke o glazbenicima, repertoaru i recepciji upotpunjujući sliku »agramerske« glazbene kulture. Osim toga, osvjetljavaju glazbene momente iz Beča u kojima su uz Ludmilu – opet barem neizravno – sudjelovali istaknuti hrvatski glazbenici poput skladatelja Ivana Zajca i etnomuzikologa Franje Ksavera Kuhača, a izravno tamošnja slavenska i hrvatska društva (Slavjansko pjevačko društvo, Hrvatsko akademsko društvo »Zvonimir«). Osobna povijest tako se u obama slučajevima isprepliće s lokalnom poviješću, odnosno specifičnostima iz onodobnoga zagrebačkog i bečkoga glazbenog života omogućavajući nam bolje razumijevanje međusobnih odnosa i različitih utjecaja u prošlim, ali i narednim desetljećima.

Prilog 1. Repertoar Ludmile Makovec¹³⁶

Solističke skladbe

- Bach, Johann Sebastian: *Kromatska fantazija u d-molu*, BWV 903
- Beethoven, Ludwig van: *Fantazija za klavir u g-molu*, op. 77
- Chopin, Frédéric: *Nocturno u cis-molu*, op. post.
- Chopin, Frédéric: *Poloneza-fantazija u As-duru*, op. 61
- Godard, Benjamin: *En courant*, op. 53 br. 1
- Kuhač, Franjo Ksaver: *Bosansko kolo*, op. 22
- Liszt, Franz: *Slavuj (Le Rossignol)*, S. 250
- Liszt, Franz: *Šuštanje šume (Waldesrauschen)* iz *Dviju koncertnih etida*, S. 145
- Liszt, Franz: *Tarantela* iz ciklusa *Venecija i Napulj*, S. 162
- Liszt, Franz: *Transcendentalna etida br. 9 u As-duru (Ricordanza)*
- Liszt, Franz: *Tri koncertne etide*, S. 144 [nije poznato koja od triju etida, op. a.]
- Moszkowski, Moritz: *Menuet*, op. 17 br. 2
- Raff, Joachim: *Valcer u As-duru* [revizija Franza Liszta, V3, CRev. 29, op. a.]
- Rubinstein, Anton: *Barcarola* [nije poznato koja od šest barcarola, op. a.]
- Rubinstein, Anton: *Lezginka*, op. 82 br. 1
- Schütt, Eduard: *Rococo*, op. 17 br. 3
- Sgambati, Giovanni: *Toccata*, op. 18 br. 4
- Weber, Carl Maria von: *Poziv na ples*, op. 65

Komorne skladbe

- Beethoven, Ludwig van: *Klavirski trio u Es-duru*, op. 1 br. 1 (1. stavak)
- Czerny, Carl: *Sonata za klavir četveroručno u f-molu*, op. 178

¹³⁶ Repertoar je naveden na temelju koncertnih programa i novinskih napisa.

- Grieg, Edvard: *Sonata za violinu i klavir u c-molu*, op. 45 br. 3
- Mendelssohn, Felix: *Arija Gott sei mir gnädig* iz oratorija *Paulus*, op. 36
- Rheinberger, Joseph: *Klavirski kvartet u Es-duru*, op. 38
- Wieniawski, Henryk: *Moskovski suvenir za violinu i klavir*, op. 6

Orkestralne skladbe

- Grieg, Edvard: *Koncert za klavir i orkestar u a-molu*, op. 16 (1. stavak)

Prilog 2. Bibliografija radova o Ludmili Makovec, udanoj Kaiser Članci u periodici (abecedno-kronološkim slijedom):¹³⁷

- ***: Prüfungsconcert, *Agramer Tagblatt*, 4 (31. srpnja 1889) 175, 5. [o koncertu u Zagrebu 30. srpnja 1889]
- ***: Theater, Kunst und Literatur: Frl. Makovec, *Agramer Tagblatt*, 4 (24. rujna 1889) 220, 6. [o položenome prijamnom ispitu u Beču 1889]
- ***: Theater, Kunst und Literatur: Frl. Ludmilla Makovec, *Agramer Tagblatt*, 6 (19. svibnja 1891) 112, 5. [najava diplomskog koncerta u Beču 13. srpnja 1891]
- ***: Theater, Kunst und Literatur: Frl. Ludmilla Makovec, *Agramer Tagblatt*, 6 (15. srpnja 1891) 159, 6. [o diplomskom koncertu u Beču 13. srpnja 1891]
- ***: Theater, Kunst und Literatur: Frl. Ludmilla Makovec, *Agramer Tagblatt*, 6 (17. srpnja 1891) 161, 6. [o povratku sa studija iz Beča i planiranom putovanju u Pariz]
- ***: Theater, Kunst und Literatur: Frl. Ludmilla Makovec, *Agramer Tagblatt*, 6 (24. rujna 1891) 218, 6. [najava koncerta u Zagrebu 5. listopada 1891]
- ***: Theater, Kunst und Literatur: Kuhač-Koch-Feier des Zvonimir, *Agramer Tagblatt*, 8 (15. ožujka 1893) 61, 6. [o koncertu u Beču 7. ožujka 1893]
- ***: Ludmilla Makovec, *Agramer Tagblatt*, 8 (10. travnja 1893) 81, 6. [o koncertu u Beču 8. travnja 1893]
- ***: Ludmilla Makovec, *Agramer Tagblatt*, 8 (1. svibnja 1893) 99, 6. [o koncertu u Beču 8. travnja 1893]
- ***: Prüfungsconcert, *Agramer Zeitung*, 64 (31. srpnja 1889) 175, 2. [o koncertu u Zagrebu 30. srpnja 1889]
- ***: Kunst: Frl. Ludmilla Makovec, *Agramer Zeitung*, 66 (22. svibnja 1891) 115, 3. [najava diplomskog koncerta u Beču 13. srpnja 1891]
- ***: Kunst: Frl. Ludmilla Makovec, *Agramer Zeitung*, 66 (15. srpnja 1891) 159, 3. [najava diplomskog koncerta u Beču 13. srpnja 1891]
- ***: Concert Makovec, *Agramer Zeitung*, 66 (24. rujna 1891) 218, 2. [najava koncerta u Zagrebu 5. listopada 1891]

¹³⁷ Komentare u uglatim zagradama dodala je V. V.

- ***: Concert Makovec, *Agramer Zeitung*, 66 (3. listopada 1891) 226, 3. [najava koncerta u Zagrebu 5. listopada 1891]
- ***: Kunst: Das Concert Frl. Ludmilla Makovec, *Agramer Zeitung*, 66 (6. listopada 1891) 228, 3. [o koncertu u Zagrebu 5. listopada 1891]
- ***: Lokalchronik, *Agramer Zeitung*, 69 (10. srpnja 1894) 157, 3. [o vjenčanju Ludmile Makovec i Dragutina Kaisera u Beču]
- ***: Musikalisches: Frau Ludmilla Makovec, *Agramer Zeitung*, 73 (13. lipnja 1898) 132, 4-5. [o preseljenju sa suprugom iz Beča u Zagreb]
- ***: Musik-Unterricht, *Agramer Zeitung*, 73 (31. kolovoza 1898) 197, 7. [o Glazbenoj školi »Kaiser« u Zagrebu]
- ***: Musikunterricht, *Agramer Zeitung*, 73 (1. rujna 1898) 198, 4. [o Glazbenoj školi »Kaiser« u Zagrebu]
- ***: Musikunterricht, *Agramer Zeitung*, 73 (6. rujna 1898) 202, 5. [o Glazbenoj školi »Kaiser« u Zagrebu]
- ***: Schlußproductionen der Abiturienten des Konservatoriums, *Deutsches Volksblatt*, 3 (1891) 905, 7. [o diplomskome koncertu u Beču 13. srpnja 1891]
- ***: Ljudmila Makovec, *Dom i svijet*, 6 (15. ožujka 1893) 6, 93-94. [o dotad održanim koncertima]
- ***: [Nachrichten], *Fremden-Blatt (Morgen-Blatt)*, 45 (11. listopada 1891) 279, 13. [o koncertu u Zagrebu 5. listopada 1891]
- ***: Zagrepečanka gospođica Ljudmila Makovec, *Glazba*, 1 (1893) 5, 46. [o koncertu u Beču 8. travnja 1893]
- ***: Ludmila Makovec, *Hrvatska*, 6 (24. rujna 1891) 218, 3. [najava koncerta u Zagrebu 5. listopada 1891]
- ***: Koncert gospođične Makovčeve, *Hrvatska*, 6 (6. listopada 1891) 228, 4. [o koncertu u Zagrebu 5. listopada 1891]
- ***: Gospođica Ludmila Makovec, *Narodne novine*, 57 (24. rujna 1891) 218, 3. [najava koncerta u Zagrebu 5. listopada 1891]
- ***: Gospođica Ludmila Makovec, *Narodne novine*, 57 (26. rujna 1891) 220, 4. [najava koncerta u Zagrebu 5. listopada 1891]
- ***: Koncerat gospođice Ludmile Makovec, *Narodne novine*, 57 (3. listopada 1891) 226, 6. [najava koncerta u Zagrebu 5. listopada 1891]
- ***: Kuhačeva večer u Beču, *Hrvatska*, 8 (16. ožujka 1893) 62, 3. [o koncertu u Beču 7. ožujka 1893]
- ***: Theaterzeitung, *Illustriertes Wiener Extrablatt*, 20 (14. srpnja 1891) 191, 5. [o diplomskome koncertu u Beču 13. srpnja 1891]
- ***: Theaterzeitung, *Illustriertes Wiener Extrablatt*, 20 (18. srpnja 1891) 195, 5. [o izvješću bečkoga Konzervatorija za školsku godinu 1890/1891. i osvojenoj društvenoj medalji]
- ***: Stipendije iz zemaljskih sredstava, *Narodne novine*, 57 (10. studenog 1891) 258, 3. [o dobivenoj stipendiji za daljnje studije]

- ***: Koncert slavenskog pjevačkog društva u Beču, *Narodne novine*, 57 (15. ožujka 1892) 61, 3. [najava koncerta u Beču 19. ožujka 1892]
- ***: Theater- und Kunstdnachrichten, *Neue Freie Presse*, 28 (14. srpnja 1891) 9655, 7. [o diplomskome koncertu u Beču 13. srpnja 1891]
- ***: Theater- und Kunstdnachrichten, *Neue Freie Presse*, 28 (17. listopada 1891) 9749, 8. [o koncertu u Zagrebu 5. listopada 1891]
- ***: Theater, Kunst und Literatur: Konzerte, *Neues Wiener Tagblatt*, 27 (11. travnja 1893) 99, 8. [o koncertu u Beču 8. travnja 1893.]
- ***: Muzikalna produkcija u Kolanderovoj školi za glasoviranje, *Obzor*, 30 (31. srpnja 1889) 175, 3. [o koncertu u Zagrebu 30. srpnja 1889]
- ***: Hrvatica u bečkom konservatoriju, *Obzor*, 32 (24. srpnja 1891) 167, 3. [o diplomskom koncertu u Beču 13. srpnja 1891]
- ***: Ludmila Makovec, *Obzor*, 32 (24. rujna 1891) 218, 3. [najava koncerta u Zagrebu 5. listopada 1891]
- ***: Gospođica Ludmila Makanec [sic], *Obzor*, 32 (26. rujna 1891) 220, 4. [najava koncerta u Zagrebu 5. listopada 1891]
- ***: Koncerat Makovec, *Obzor*, 32 (3. listopada 1891) 226, 4. [najava koncerta u Zagrebu 5. listopada 1891]
- ***: Slavensko pjevačko društvo u Beču, *Obzor*, 33 (22. ožujka 1892) 67, 3. [o koncertu u Beču 19. ožujka 1892]
- ***: Berichte von Ausserhalb, *Österreichische Musik- und Theaterzeitung*, 4 (studeni 1891) 3-4, 6-7. [o koncertu u Zagrebu 5. listopada 1891]
- ***: Koncert gospođice Ludmile Makovec, *Prosvjeta: list za zabavu, znanost i umjetnost*, 1 (21. travnja 1893) 12, 264. [o koncertu u Beču 8. travnja 1893]
- ***: Der slawische Gesangverein in Wien, *Südsteirische Post*, 12 (18. ožujka 1892) 23, 5. [najava koncerta u Beču 19. ožujka 1892]
- ***: Das Fasten-Concert des slavischen Gesang-Vereines in Wien, *Südsteirische Post*, 12 (30. ožujka 1892) 26, 3-4. [o koncertu u Beču 19. ožujka 1892]
- ***: Ludmila Makovec, *Sv. Cecilija*, 26 (1932) 6, 213-214. [nekrolog]
- b.: Theater, Kunst und Literatur: Concert Makovec, *Agramer Tagblatt*, 6 (6. listopada 1891) 228, 6. [o koncertu u Zagrebu 5. listopada 1891]
- d –r: Fr. Ludmilla Makovec, *Deutsche Kunst & Musik-Zeitung*, 20 (15. travnja 1893) 8, 99. [o koncertu u Beču 8. travnja 1893]
- FLORSCHÜTZ, Josip (F.): Koncerat Ludmile Makovčeve, *Vienac*, 23 (10. listopada 1891) 41, 655. [o koncertu u Zagrebu 5. listopada 1891]
- GRLOVIĆ, Milan (G.): Zaključna produkcija abituriena bečkoga konzervatorija, *Narodne novine*, 57 (16. srpnja 1891) 100, 5. [o diplomskom koncertu u Beču 13. srpnja 1891]
- GRLOVIĆ, Milan (M. G.): Koncert gospođice Ludmile Makovec, *Narodne novine*, 57 (6. listopada 1891) 228, 4-5. [o koncertu u Zagrebu 5. listopada 1891]

- h–: Ludmila Makovec, *Hrvatska*, 6 (3. listopada 1891) 226, 3. [najava koncerta u Zagrebu 5. listopada 1891]
- h. w.: Concerte, *Wiener Sonn- und Montagszeitung*, 31 (24. travnja 1893) 17, 3. [o koncertu u Beču 8. travnja 1893]
- K.: Die Naßwalder-Abende, *Deutsche Kunst & Musik-Zeitung*, 19 (20. prosinca 1892) 36, 325-326. [o koncertu u Beču 10. prosinca 1892]
- KÜHLE, Gustav: Ludmila Makovec, *Österreichische Musik- und Theaterzeitung*, 3 (kolovoz 1891) 18-19, 1-2. [o diplomskome koncertu u Beču 13. srpnja 1891]
- KÜHLE, Gustav (G. K.): Vereins-Concerte, *Österreichische Musik- und Theaterzeitung*, 4 (travanj 1892) 11-12, 7. [o koncertu u Beču 19. ožujka 1892]
- KÜHLE, Gustav (G. K.): Eine kroatische Pianistin, *Agramer Tagblatt*, 7 (19. prosinca 1892) 289, 5. [o koncertima u Beču 22. studenog i 10. prosinca 1892]
- KÜHLE, Gustav (G. K.): Vereins-Concerte, *Österreichische Musik- und Theaterzeitung*, 5 (prosinac 1892) 5-6, 8. [o koncertu u Beču 10. prosinca 1892]
- KÜHLE, Gustav (G. K.): Saal Bösendorfer, *Österreichische Musik- und Theaterzeitung*, 5 (travanj 1893) 13-14, 6-7. [o koncertu u Beču 8. travnja 1893]
- LÖW, Mathias: Saal Ehrbar, *Österreichische Musik- und Theaterzeitung*, 5 (studen 1892) 3-4, 10. [o koncertu u Beču 22. studenog 1892]
- R.: V Záhřebě, *Národní listy*, 32 (8. listopada 1891) 277, 2. [o koncertu u Zagrebu 5. listopada 1891]
- SCHULZ, Ernest (E. Sch.): Musikschule Kaiser, *Agramer Zeitung*, 82 (10. siječnja 1907) 9, 4. [o Glazbenoj školi »Kaiser« u Zagrebu]
- SPEIDEL, Ludwig (L. Sp.): Theater und Kunst: Konzerte, *Fremden-Blatt (Morgenblatt)*, 47 (23. travnja 1893) 111, 5. [o koncertu u Beču 8. travnja 1893]
- VINKOVIĆ, Hinko (–v.–): Ludmilla Kaiser gestorben, *Morgenblatt*, 47 (8. listopada 1932) 275, 4. [nekrolog]
- VILHAR KALSKI, Franjo Serafin: Koncerat Ljudmile Makovec, *Obzor*, 32 (6. listopada 1891) 228, 3. [o koncertu u Zagrebu 5. listopada 1891]

Natuknice u leksikonima:

- DEŽELIĆ, Velimir: Makovec Ludmila, u: Emil Laszowski (ur.): *Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti od 925. do 1925*, Zagreb: Hrvatski štamparski zavod, 1925, 170. Pretisak: Zagreb: August Cesarec, 1990.
- KRAŠNJEK, Ivan: Makovec, Ludmila, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 9, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021, 413-414.

LITERATURA:¹³⁸

- ***: Abiturijent, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=142>> (pristupljeno 15. 3. 2024).
- ***: Bösendorfer: Über uns, <<https://www.boesendorfer.com/de/ueber-uns/history-1>> (pristupljeno 15. 3. 2024)
- ***: Dragutin Kaiser, *Jutarnji list*, 4 (22. lipnja 1915) 162, 4-5. [nekrolog]
- ***: Dragutin Kaiser, *Sv. Cecilija*, 9 (1915) 4, 92. [nekrolog]
- ***: Dva koncerta bečkog Tonkünstlerorkestra, *Jutarnji list*, 2 (23. ožujka 1913) 322, 4.
- ***: *Hartmanov sveobći popis stanova s podpunim adresarom oblasti, ureda, obrtnika i trgovaca kralj. slobodnoga i glavnoga grada Zagreba*, Zagreb: Tisak i naklada knjižare Lav. Hartmana (Kugli i Deutsch), 1902, <<https://digitalnezbirke.kgz.hr/?pr=i&id=18581>> (pristupljeno 15. 3. 2024).
- ***: Ispit na glazbenoj školi prof. Kolandera, *Narodne novine*, 50 (2. kolovoza 1884) 178, 2.
- ***: († Ivan Makovec), *Narodne novine*, 53 (13. kolovoza 1887) 184, 4.
- ***: Iz Zagreba, *Narodne novine*, 11 (15. ožujka 1845) 22, 1.
- ***: Kolanderova škola, *Narodne novine*, 48 (31. srpnja 1882) 173, 3.
- ***: Kunst: Vom Nationaltheater, *Agramer Zeitung*, 69 (21. kolovoza 1894) 191, 6.
- ***: Musikalischer Abend bei Professor Kaiser, *Agramer Tagblatt*, 24 (12. studenog 1909) 259, 6.
- ***: Professor Dragutin Kaiser in Berlin, *Agramer Zeitung*, 86 (1. veljače 1911) 26, 6.
- ***: Professor Dragutin Kaiser, *Agramer Tagblatt*, 30 (21. lipnja 1915) 142, 5. [nekrolog]
- ***: Professor Dragutin Kaiser, *Agramer Tagblatt*, 30 (22. lipnja 1915) 143, 5. [nekrolog]
- ***: »Rajska vodica«, *Agramer Tagblatt*, 14 (1. travnja 1899) 75, 6.
- ***: Učiona glasoviranja prof. Kolandera, *Narodne novine*, 49 (1. kolovoza 1883) 175, 2.
- ***: Vatroslav Kolander, *Dom i svijet*, 6 (15. listopada 1893) 20, 317.
- AJANOVIĆ-MALINAR, Ivona: Kaiser, Dragutin (Karl), *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 6, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2005, 719, <<https://hbl.lzmk.hr/clanak/kaiser-dragutin-pijanist>>. Isto i u: *Židovski biografski leksikon, mrežno izdanje*, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2018, <<https://zbl.lzmk.hr/?p=569>> (pristupljeno 15. 3. 2024).
- AJANOVIĆ-MALINAR, Ivona: Kolander, Vatroslav, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 7, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2009, 497-498, <<https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=9706>> (pristupljeno 15. 3. 2024).
- BEZIĆ, Nada: Faller, Nikola, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 4, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1998, 124-125, <<https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=5823>> (pristupljeno 15. 3. 2024).
- BOISITS, Barbara – FASTL Christian: Hellmesberger (Helmesberger), Familie, *Oesterreichisches Musiklexikon online*, <<https://dx.doi.org/10.1553/0x0001d117>> (pristupljeno 15. 3. 2024).
- BOTSTEIN, Leon: Bösendorfer, *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, sv. 4, Oxford: Oxford University Press, 2001, 53-54.

¹³⁸ Napisi koji se odnose na Ludmilu Makovec navedeni su u Prilogu 2.

- FASTL, Christian: Schenner, Familie, *Oesterreichisches Musiklexikon online*, <https://www.musiklexikon.ac.at/ml/musik_S/Schenner_Familie.xml> (pristupljeno 15. 3. 2024).
- FASTL, Christian: Schweighofer, Familie, *Oesterreichisches Musiklexikon online*, <http://www.musiklexikon.ac.at/ml/musik_S/Schweighofer_Familie.xml> (pristupljeno 15. 3. 2024).
- GOGLIA, Antun: *Hrvatski glazbeni zavod 1827.-1927.*, Zagreb: Tisak Nadbiskupske tiskare, 1927.
- HEĆIMOVIĆ, Branko (prir. i ur.): *Repertoar hrvatskih kazališta 1840–1860–1980*, knjiga 1: *Repertoari kazališta, kazališnih družina i grupa, partizanskih kazališta, festivala, smotri i susreta*, Zagreb: Globus – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1990.
- Hrvatski glazbeni zavod: Digitalizirana izvješća Glazbene škole Hrvatskoga glazbenog zavoda (HGZ), <<https://hgz.eindigo.net/?pr=l&mrf%5B10011%5D%5B10053%5D=a>> (pristupljeno 15. 3. 2024).
- [Hrvatsko akademsko društvo »Zvonimir«]: *Zvonimir: almanak hrvatske omladine za godinu 1886*, Zagreb: Hrvatsko akademsko društvo »Zvonimir«, 1886.
- JEIĆ, Jadran: *Fecit in Agram – povijest zagrebačkog glazbalarstva*, Zagreb: Srednja Europa, 2022.
- JEIĆ, Jadran: Ludmilla Weiser – prva profesionalna hrvatska violinistica i violinska virtuoskinja, *Arti musices*, 49 (2018) 1, 69-108, <<https://hrcak.srce.hr/203863>> (pristupljeno 15. 3. 2024).
- JURKIĆ SVIBEN, Tamara: *Glazbenici židovskog podrijetla u sjevernoj Hrvatskoj od 1815. do 1941. godine: doktorska disertacija*, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2016, <<https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:111:933610>> (pristupljeno 15. 3. 2024).
- KATALINIĆ, Vjera: Epstein, Julius, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 4, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1998, 44-45, <<https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=5699>>. Isto i u: *Židovski biografski leksikon, mrežno izdanje*, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2018, <<https://zbl.lzmk.hr/?p=3257>> (pristupljeno 15. 3. 2024).
- KOHLMAIER, Ursula – NAWROCKA, Irene: Wallishausser (Wallishausen), Johann Baptist d. J., *Österreichisches Biographisches Lexikon*, <<https://biographien.ac.at/ID-184.6305192384913-1>> (pristupljeno 15. 3. 2024).
- KOLANDER, Zlatko (K.): Profesor Vatroslav Kolander, *Sv. Cecilija*, 4 (1910) 8-9, 60-62; 4 (1910) 10-11, 76-78; 4 (1910) 12, 94-97.
- KONFIC, Lucija: Vatroslav Kolander (Varaždin, 1848. – Zagreb, 1912.) kao glasovirski pedagog, s posebnim osvrtom na napise o njegovoj »učioni« na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, u: Gorana Doliner – Stanislav Tuksar – Hrvoje Beban – Tatjana Čunko (ur.): *Glazba i iskustvo povijesti: svečani zbornik za Sanju Majer-Bobetko*, Zagreb: Hrvatsko muzikološko društvo, 2022, 413-460.
- KRONBERGER, Monika: Kaiser, Musikschule, *Oesterreichisches Musiklexikon online*, <https://musiklexikon.ac.at/0xc1aa5576_0x0001d387> (pristupljeno 15. 3. 2024).
- KUHAC, Franjo Ksaver: *Ilirski glazbenici: prilozi za povijest hrvatskoga preporoda*, Zagreb: Matica hrvatska, 1893.
- KUNTARIĆ, Marija (gl. ur.): *Bibliografija rasprava i članaka: struka VI: muzika*, sv. 13 (A–R) i sv. 14 (S–Ž, Indeksi), Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1984. i 1986.
- MARIĆ, Domagoj: *Dora Pejačević: životi i svjetovi*, Zagreb: Školska knjiga, 2023.
- MIČIJA PALIĆ, Martina: *Pijanistice zagrebačke sredine s kraja 19. i prve polovine 20. stoljeća u svjetlu suvremenoga pijanizma i glasovirske pedagogije: doktorska disertacija*, Filozofski

- fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2019, <<https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:288068>> (pristupljeno 15. 3. 2024).
- RAKITIĆ, Andrea: Solo Songs by Count Julijan Pejačević in the Našice Local History Museum, *Arti musices*, 55 (2024) 2, 283-297, <<https://hrcak.srce.hr/327340>> (pristupljeno 22. 2. 2025).
- RIES, Sara: *Franjo Ksaver Kuhač u mreži svojih korespondenata: doktorska disertacija*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2022, <<https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:561581>> (pristupljeno 15. 3. 2024).
- STRUKIĆ, Kristian: 53. zagrebačka pješačka pukovnija: spomen-medalje, znak i značka iz fundusa Muzeja grada Zagreba, *Numizmatičke vijesti*, 50 (2008), 61, 278-289.

IZVORI:

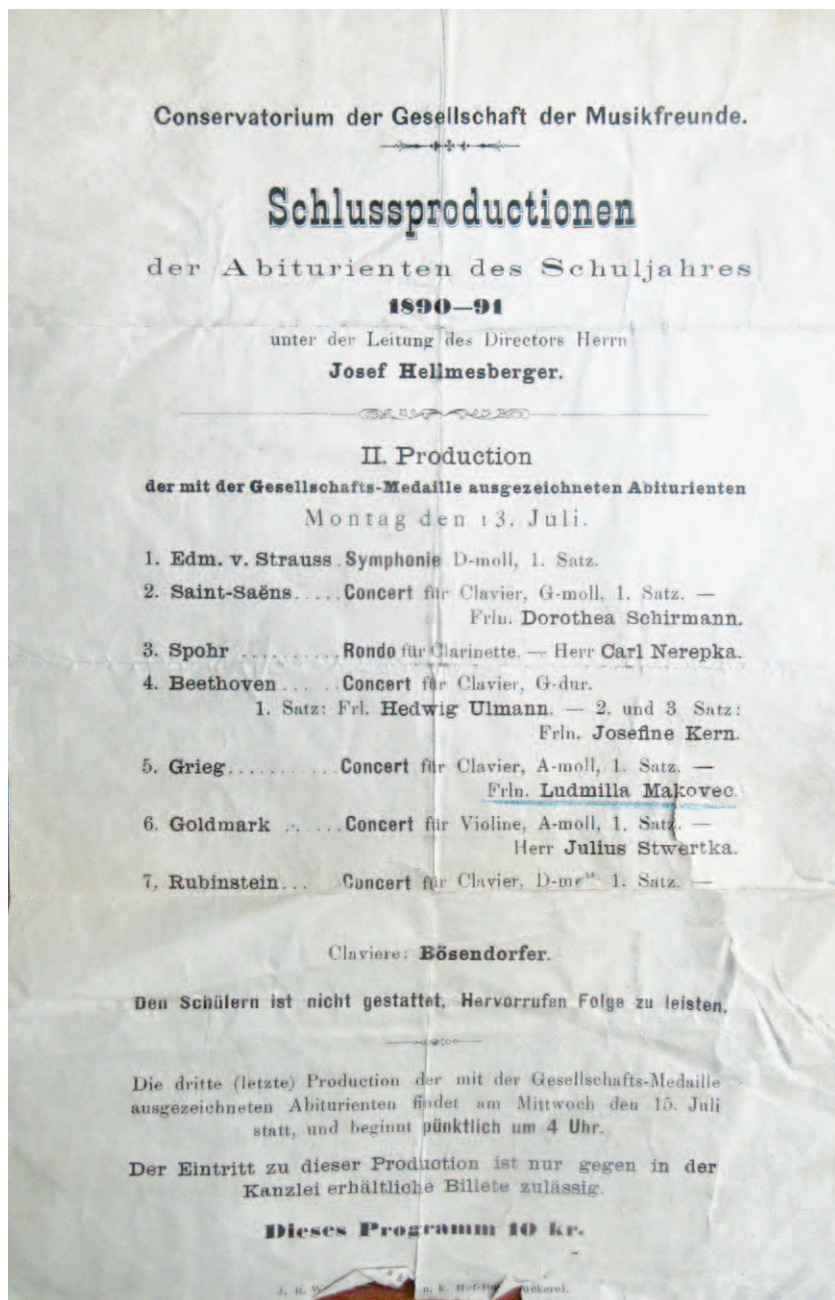
- BillionGraves GPS Headstones: Ludmila Kaiser (Makovec), BillionGraves, <<https://billion-graves.com/grave/Ludmila-Kaiser-Makovec/17783929>> (pristupljeno 15. 3. 2024).
- Conservatorium der Gesellschaft der Musikfreunde in Wien, Matrikel Makovec Ludmilla, Schuljahre 1889/90 – 1890/91.
- Državni arhiv u Zagrebu (DAZG), Poglavarstvo grada Zagreba. Politički odsjek, Imenik zavičajnika grada Zagreba.
- Gradska groblja Zagreb: Tražilica pokojnika, Ludmila Kaiser, <<https://www.gradskagroblja.hr/trazilica-pokojnika/15>> (pristupljeno 15. 3. 2024).
- Hemeroteka Ludmile Makovec, privatni arhiv Borisa Petra Kaisera, Zagreb.
- Hrvatski državni arhiv (HDA), Matične knjige rođenih Župe Sv. Marka u Zagrebu 1804-1883, M-88.
- Hrvatski državni arhiv (HDA), Matične knjige rođenih Župe Sv. Nikole u Varaždinu 1812-1823, M-101.
- Hrvatski državni arhiv (HDA), Matične knjige rođenih Župe Sv. Petra u Zagrebu 1775-1841, M-6.
- Hrvatski državni arhiv (HDA), Matične knjige umrlih Župe Sv. Marka u Zagrebu 1880-1888, M-339.
- Hrvatski državni arhiv (HDA), Matične knjige umrlih Župe Sv. Marka u Zagrebu 1901-1903, M-342.
- Hrvatski državni arhiv (HDA), Matične knjige umrlih Župe Sv. Marka u Zagrebu 1904-1909, M-343.
- Hrvatski državni arhiv (HDA), Matične knjige vjenčanih Župe Sv. Petra u Zagrebu 1858-1878, M-217.
- Kuhač, Franjo Ksaver: Građa za *Biografski i muzikografski (bibliografski) slovník*, rukopis u Arhivu HAZU, Kuhač XVII/2-3, M 13a-20.
- Župa Altlerchenfeld, Beč, Matična knjiga rođenih od 1. siječnja do 31. prosinca 1873, <<https://data.matricula-online.eu/en/oesterreich/wien/07-altlerchenfeld/01-40/?pg=168>> (pristupljeno 15. 3. 2024).
- Župa Doksy, Nová Skalka, Skalka u Doks, Staré Splavy, Tachov, Zbýny, Matična knjiga rođenih 1800-1845, <<http://vademecum.soalitomerice.cz/vademecum>> (pristupljeno 15. 3. 2024).

- Župa Edlitz, Beč, Matična knjiga umrlih od 1. siječnja 1899. do 31. prosinca 1917, <<https://data.matricula-online.eu/en/oesterreich/wien/edlitz/03-07/?pg=172>> (pristupljeno 15. 3. 2024).
- Župa Schottenfeld, Beč, Matična knjiga umrlih od 1. siječnja do 31. prosinca 1890, <<https://data.matricula-online.eu/en/oesterreich/wien/07-schottenfeld/03-068/?pg=69>> (pristupljeno 15. 3. 2024).
- Župa Sv. Karla Borromaeusa, Beč, Matična knjiga vjenčanih od 1. siječnja 1891. do 31. prosinca 1897, <<https://data.matricula-online.eu/en/oesterreich/wien/04-st-karl-borromaeus/02-17/?pg=126>> (pristupljeno 15. 3. 2024).
- Župa Sv. Othmara unter den Weißgerbern, Beč, Matična knjiga rođenih od 1. siječnja 1893. do 31. prosinca 1894, <<https://data.matricula-online.eu/en/oesterreich/wien/03-st-othmarunterdenweigerbern/01-09/?pg=221>> (pristupljeno 15. 3. 2024).

SLIKOVNI PRILOZI (S DOPUŠTENJEM):

Slika 1: Ludmila Makovec 1891. Hemeroteka Ludmile Makovec, privatni arhiv Borisa Petra Kaisera, Zagreb.

Slika 2: Završna produkcija Ludmile Makovec na bečkom Konzervatoriju 13. srpnja 1891.
Hemeroteka Ludmile Makovec, privatni arhiv Borisa Petra Kaisera, Zagreb.

Koncert Ludmile Makovec

5. listopada 1891.

PROGRAM.

Dio I.

1. **Veber:** Ouvertura iz opere «Oberon». — Izvodi orkestar c. i kr. pukovnije nadvojvode Leopolda br. 53.
2. **Liszt:** Tarantella «Venezia e Napoli» za glasovir.
— Udara gdjca. Ludmila Makovec.
3. * * * «Ej uhmen», ruska narodna popievka za sbor.
— Pjeva sbor hrv. pjev. društva «Kolo».
4. **Chopin:** «Polonaise Phantasie» za glasovir. — Udara gdjca. Ludmila Makovec.

Dio II.

1. **Grieg:** «Concert A-mol» stavka I. za glasovir uz pratnju orkestra. — Udara gdjca. Ludmila Makovec i prati orkestar c. i kr. pukovnije nadvojvode Leopolda br. 53.
2. a) **Lisinski:** «Putnik», } četvero-
b) **Eisenhuth Gj.:** «Čeznuće za dragom», } pjevi
Pjeva mali sbor hrv. pjev. društva «Kolo».
3. a) **Liszt:** «Ricordanza», }
b) **Godard:** «En courant», } za glasovir.
Udara gdjca. Ludmila Makovec.

Slika 3: Koncert Ludmile Makovec u Hrvatskome glazbenom zavodu 5. listopada 1891. Hemeroteka Ludmile Makovec, privatni arhiv Borisa Petra Kaisera, Zagreb.

Slika 4: Ludmila Makovec, udana Kaiser, oko 1920. Hemeroteka Ludmile Makovec, privatni arhiv Borisa Petra Kaisera, Zagreb.

Summary

ZAGREB PIANO VIRTUOSO LUDMILA MAKOVEC:
A BIO-BIBLIOGRAPHICAL STUDY WITH A SPECIAL FOCUS
ON HER CONCERT CAREER

The paper provides previously unknown details about the professional and private life of the Zagreb pianist Ludmila Makovec (married name Kaiser, 1872–1932), who was briefly mentioned in research by Franjo Ksaver Kuhač, Velimir Deželić, Ivan Krašnjak, and Lucija Konfic. Although her concert career can be followed for only five years (from 1889 to 1893), during which we know for certain that she appeared on stage twelve times (twice in Zagreb and ten times in Vienna), it affords interesting glimpses into musical life in Zagreb and Vienna at the end of the 19th century. Her appearances are analysed on the basis of programmes and notices preserved in her press clippings, the number of which has been substantially added to by further research, and augmented by other useful secondary sources. Primary sources, such as registers of births, marriages and deaths, have yielded biographical details about her and her family – parents, brother, sister, and husband Dragutin Kaiser (1873–1915), a well-regarded pianist, conductor and music pedagogue, as well as their four sons. Appended to the paper is a list of her repertoire and a bibliography of works in which she is mentioned.